

ИСТОРИЈА

год. LIII, бр. 2

Здружение на историчарите на Република
Македонија

JOURNAL OF HISTORY

Year LIII, № 2

Association of the Historians of the Republic of
Macedonia

Скопје, 2018

РЕДАКЦИЈА

Драгица ПОПОВСКА (Република Македонија, главен и одговорен уредник)
Маја АНГЕЛОВСКА – ПАНОВА (Република Македонија)
Вера ГОШЕВА (Република Македонија)
Невен РАДИЧЕСКИ (Република Македонија)
Никола МИНОВ (Република Македонија)
Клер К. ТЕЛЛОР (Велика Британија)
Ендрју П. РОАЧ (Велика Британија)
Јури СТОЈАНОВ (Велика Британија)
Денис ОЗДЕН (Република Турција)
Лила МОРОЗ – ГЖЕЛАК (Република Полска)
Марио КАТИЌ (Република Хрватска)
Марина МИХАИЛОВНА ФРОЛОВА (Руска Федерација)
Стефан РОХДЕВАЛД (Сојузна Република Германија)
Марјан ИВАНОВСКИ (Република Македонија, секретар)

EDITORIAL BOARD

Dragica POPOVSKA (Republic of Macedonia, Editor in Chief)
Maja ANGELOVSKA-PANOVA (Republic of Macedonia)
Vera GOSEVA (Republic of Macedonia)
Neven RADICHESKI (Republic of Macedonia)
Nikola MINOV (Republic of Macedonia)
Claire K. TAYLOR (Faculty of Arts, University of Nottingham, UK)
Andrew P. ROACH (School of Humanities, University of Glasgow, UK)
Yuri STOYANOV (UK)
Denis ÖZDEN (Republic of Turkey)
Lila MOROZ – GRZELAK (Republic of Poland)
Mario KATIC (Republic of Croatia)
Marina MIHAILOVNA FROLOVA (Russian Federation)
Stefan RONDEWALD (Federal Republic of Germany)
Marjan IVANOSKI (Republic of Macedonia, Secretary)

Лектор
Лидија ТАНТУРОВСКА
Proof reader
Lidija TANTUROVSKA

СОДРЖИНА

CONTENTS

СТАТИИ/ARTICLES

Ивана ХАЦИЕВСКА

НАЦИЈАТА И КЛАСАТА ВО ЖЕНСКИТЕ ДВИЖЕЊА ОД
19 ВЕК: СРБИЈА И БУГАРИЈА, КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД 5

Никола МИНОВ

„РОМАНСКИТЕ“ ЧЕТИ НА МАКЕДОНСКАТА
РЕВОЛУЦИОНЕРНА ОРГАНИЗАЦИЈА (1906-1908) 21

Tatjana PANOVA-IGNJATOVIK

THE BRITISH TRAVEL WRITERS ON THE MACEDONIAN
NATIONAL IDENTITY (from the beginning of the 20th c. until
the end of the First World War) 59

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

МЕРКИТЕ НА РЕКВИЗАЦИЈА И МОБИЛИЗАЦИЈА ВО
ЗАПАДНА МАКЕДОНИЈА ЗА ВРЕМЕ НА ПРВАТА
СВЕТСКА ВОЈНА (1915-1918) 79

Игор ЈУРУКОВ

СТРУЧНИТЕ СПИСАНИЈА ПО ИСТОРИЈА ВО НАРОДНА/
СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
(1954-1991) 89

Драгица ПОПОВСКА

ПИШАНИ ДОКУМЕНТИ НАСПРОТИ УСНИ СВЕДОШТВА:
ПРАШАЊА НА ВАЛИДНОСТ? 107

МАТЕРИЈАЛИ/MATERIALS

Неџад МЕХМЕДОВИЌ и Никола ЌИРИЌ

ДЕЛОВНИК ЗА РАБОТА НА ЦЕМАТСКИТЕ МЕЏЛИСИ
НА ПОДРАЧЈЕТО НА ВАКАФСКО-МЕСАРЕФСКИОТ
СОВЕТ ВО СКОПЈЕ 119

ПРИКАЗИ/BOOK REVIEWS

Славчо КОВИЛОСКИ

ДИМИТАР ЉОРОВСКИ-ВАМБАКОВСКИ, ГЕРМАНОС
КАРАВАНГЕЛИС, ГРЧКАТА ПРОПАГАНДА ВО
КОСТУРСКАТА ЕПАРХИЈА (1900-1903)
(СКОПЈЕ: ИНСТИТУТ ЗА НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА,
2017), 266

129

Марјан ИВАНОВСКИ

МИЛИВОЈ ТРБИЌ-ВОЈЧЕ: ДОКУМЕНТИ (ИЗБОР,
РЕДАКЦИЈА И КОМЕНТАР НА
ДОЦ. Д-Р АЛЕКСАНДАР СИМОНОВСКИ)
(СКОПЈЕ, 2016), 358

135

ПОВОДИ/ANNIVERSARY

1000 години од падот на Самуиловото царство (1018-2018)

Илија БЕЛЕВ

НОВО И АВТОХТОНО СЛОВЕНСКО ВЛАДЕТЕЛСТВО
НА ПРОСТОРОТ НА МАКЕДОНИЈА

139

Ивана ХАЦИЕВСКА

Филозофски факултет – Скопје

Институт за историја, постдипломец

НАЦИЈАТА И КЛАСАТА ВО ЖЕНСКИТЕ ДВИЖЕЊА ОД 19 ВЕК: СРБИЈА И БУГАРИЈА, КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД

Initio: Тело и простор од кои треба да се пишува

Големото влијание на класичната теорија за *општествениот договор*, кое всушност ги изгради темелите за рационалното сфаќање на западниот општествен и политички поредок, ги сместува жените во приватната сфера, која не се смета политички важна. И бидејќи за нациите и национализмите се расправало во јавната политичка сфера, исклучувањето на жените од таа сфера влијаело и на нивното исклучување од јавниот дискурс.¹ Оттаму и прелесно се заклучува за нивната *историчност*.²

Во 1905 година пионерите на балканскиот филм, браќата Манаки, ни прикажуваат сцена од влашкото село Авдела во Битолскиот Вилает: сто и четиринаесетгодишна жена – баба Деспина го врти роданот и почнува да ткае:³ „... се ткае неконвенционалното, колективното, но заборавеното потиснато женско сеќавање... Другата страна на техничкиот прогрес или заостанувањето, воените успеси или порази, политичките промени, револуциите, нетрпеливостите и при силните миграции – се жените на Балканот, тие губат во секој случај. Од смртта, преку силувањето, до губењето на сеќавањата и сит-

¹ NiraYulal-Davis, „Rod i nacionalizam“, *Treća*, br. 1-2, Vol. V, (2003): 207.

² Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi* (Zagreb: Ženska infoteka, 1996), 41.

³ Види: Каталог на Кинотека на Македонија, [електронско издание <<http://www.maccinema.com/Catalog.aspx?p=492>>]29.09.2018.

ниците што значат среќно секојдневие, балканските жени, на своите јазици, тешко успеваат да предупредат за своите несреќи.“⁴

Раѓањето на модерната држава на Балканот се одвива заедно со раѓањето на нацијата. Тешко е да ја дефинираме, но и да ја разбереме *Нацијата* на Балканот—„знаеме што е тоа кога не нè прашувате, но не би можеле многу брзо да го објасниме и да го дефинираме.“⁵ Во конкретниот случај, не е соодветен ни исказот на Ренер дека „*нацијата е дневен плебисцит*.“⁶ Најрешиителниот критериум на протонационализмот на Балканот го наоѓаме во еден жаргон на 19 век или во она што се нарекува *историска нација* – свест за припаѓање на трајна политичка целина, особено ако таа држава, која ја обликува рамката на подоцнежната *нација*, била во врска со посебен *Staatsvolk* или со државјани со свој закон и свој поредок.⁷ Идејата за *национална држава* подразбира потполно преклопување на границите на нацијата со границите на оние што живеат во одредена држава. Тоа, секако, речиси секаде е неостварливо. Затоа, поимот нација мора да се анализира и да се поврзнува преку националистичките идеологии и движења од една страна и институциите на државата – од друга. Родово определената природа на нацијата треба да се толкува во констелација на таквите односи.⁸

Просветителство *via* Ориент: Србија и новата жена

Малку е познато што се случувало со жените населени низ балканските територии на Отоманскиот Доминион.⁹ Во текот на долгата *окупаторска кохабитација*, отоманските маханизми наметнале некои свои обичаи и односи кон балканските жени. Таков е и по-

⁴ Светлана Слапшак, *Женски икони на XX век* (Скопје: Темплум, 2003), 34.

⁵ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (New York: D. Appleton, 1887), 20-21.

⁶ Karl Renner ја применува ваквата дефиниција за територии на кои коегзистираат народи со различни јазици или друг „објективен критериум“, како Франција и Империјата на Хабзбурзите. Види: Ерик Хобзбаум, *Нациите и национализмот* (Скопје: Култура, 1993), 14.

⁷ Исто, 106, 110.

⁸ Yulal-Davis, „Rod i nacionalizam“, 208

⁹ Види примери: Јован Јанев, „Ропството на жените во Македонија во време на турското владеење“ во *Историја, историографија и настава по историја*, уредник: Биљана Ристовска-Јосифовска (Скопје: РИ-графика, 2007).

себниот кулук за работење на *женските работина* спахиските имоти. Сè до 1830 и српските жени се задолжени за ковертура – покривање на главата и на телото. Во брачните односи, кои не биле ослободени од турско влијание, владеело шаренило: старите закони за склопување брак исчезнале, нови немало, па и Србите понекогаш, по угледот на Турците, имале по две жени, а одделни старешини имале и свои хареми. Брачните спорови ги решавале турските и српските судови, црковните власти, селските кметови, па и самиот Кнез Милош.¹⁰ Тихомир Ѓорѓевиќ, во своето предавање пред српското патриотско друштво, во беседата *За српските жени*, тоа го сумира вака: „Таа (жената, м.з.) е природна потреба и наслада на својот маж, извор на работна сила и продолжување на лозата“.¹¹

Од посочените настани, за едни европеизацијата носена на крилата на новите државни потреби се сведувала на елиминација на: *османското, неевропското, азиското, исламското* наследство (при истовремено разграничување од *Западот*). За други, тоа значело приближување кон: политичките, правните, економските и културните стандарди на Западна и на Средна Европа.¹²

Европеизацијата на Србија под владата на уставобранителите¹³ се одвивала неверојатно брзо и драматично. Редица процеси на државата: преуредување на правниот систем, настанок на протоиндустриско занаетчиство, втемелување на образовен систем, основање на културни и на научни институции, освен што ни укажуваат на *револуција од горе*, нè водат и до премисата дека овие синови на пионерите – трговци силно ги зафатила треската на *приватната сопственост*¹⁴ и на *природното право*.¹⁵

¹⁰ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, (Beograd: Pinkpress, 1996), 21-22.

¹¹ Tihomir R. Đorđević, „O Srpskim ženama“ (predavanje u Srpskom patriotskom društvu, Šabac, 27.XI 1911).

¹² Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 20. века* (Београд: Клио, 2009), 86.

¹³ Уставобранители (1842 – 1858) – политичко движење, чии активисти се регрутирале од редовите на имотните трговци, виши чиновници и офицери. Под нив српскиот национализам за прв пат ги добива своите контури. Види повеќе: Зундхаусен, *Историја Србије*, 89.

¹⁴ „Sve stvari, dobro i prava koja Srbinu prinadleže, jesu njegova svojina i sopstvenost, koje će reći, da je svaki Srbin savršeni gospodar svojih dobara, da je on vladan, ova po svojoj volji živeti, s njima po volji raspolagati, i svakoga otuda sključiti,

Паралелно со развојот на трговијата, кој, како последица, имал продирање на трговско-паричните односи и на создавање богат слој трговци и по селата кои добиле право на заземање на земјата, а слојот на чиновници постојано се зголемувал,¹⁶ се сменило и секојдневното на мнозинството српски жени, а посебно на оние во повишоките општествени слоеви. За нив, просветеноста навлегува преку салонските седенки.¹⁷ И покрај тоа што овие монденски настани се имитирање на францускиот *Salon*, сепак чести предводници во интелектуалните дебати се и сопругите на гостите. Предводничките на салонскиот филантропизам биле убедени романтичарки и патриотки, кои еманципацијата на жената ја разбирале како квалитет на современото живеење и менување на ориенталната традиција на домување. Сепак, меѓу советите за правилно одржување на домаќинството и на рачната изработка, на овие собири се читале делата

naravno po propisu zakona“ (član 211).“ „Mladoletnima upodobljavaju se svi oni koji ne mogu ih im je zabranjeno sopstvenim imanjem rukovati; takvi su svi uma lišeni, raspikuće sudom proglašene, propalice, prezaduženici kojih je imanje pod stecište potpalo, udate žene za života muževljeva“ (član 920).

„Muž je glava porodice, on zastupa ženu, određuje gde će živeti, a ona je dužna da ispunjava njegove naredbe, da ga služi, da održava red u kući, da čuva i neguje decu (član 109. i 110). Muška deca isključivala su žensku iz nasledstva svog naslednog reda (član 396). Građanski zakonik kraljevine Srbije (1844 god.) sa kasnijim izmenama [достапен на интернет < <http://www.overa.rs/gradanski-zakonik-kraljevine-srbije-1844-god-sa-kasnijim-izmenama.html> >] 17.12.2018

¹⁵ *Граѓанскиот законик*, познат и како *Наполеонов законик*, е донесен во 1804 и претставува еклектика од римско, канонско и обичајно право, прилагоден на новите односи воспоставени по револуцијата. *Граѓански законик* значајно влијаел на законодавството на повеќе европски земји, па така и на *Српскиот граѓански законик од 1844 година*, посебно во делот што се однесува на положбата на жените во бракот и на граѓанските права. (Види подетално: Војиновиќ, *Žensko pitanje*, 9).

¹⁶ Србија во 1866 година, спрема пописот на професии, има 1 216 246 жители, од кои 1 094 063 (околу 89%) се земјоделци. Бројот на индустриски работници во седумдесеттите години на 19 век бил 1 500. Градското население било во пораст. Него го сочинуваат трговци, занаетчии и релативно броен чиновнички staleж. Вработени жени – освен оние што работат како надничарки или слугинки по куќите – едвај да има (во леачницата за топови е забележана ковачката Марија-Маца Божиќ, која во 1868 година учествувала во организирањето на една работничка забава). Види: Исто, 38.

¹⁷ Салонска седенка или *посела* (срб.) за прв пат е одржана од Јеврем Обреновиќ во 1832 во Белград (Исто, 29).

на германски философи и се споменувале идеи за женско образование.¹⁸ За жените од елитите, ова е првиот облик на социјално и на културно собирање и дружење.

Од *Дружината на српската младеж* (1847) до *Обединета српска младина* (1866), составени од стипендисти што ги завршиле своите студии во европските метрополи, провејуваат либераните идеи за: педагогија, државен поредок, граѓанска еманципација на жената. На годишните собранија на ОСМ мажите гласно разговарале за улогата на српската жена во новото општество: додека пролибералите, повеќе насочени кон Европа, еманципацијата ја гледале како приближување до европскиот модел и ја замислувале *идеалната граѓанка*, национално возбудените младинци, еманципацијата ја разбирале како насушна потреба во градењето на нацијата и тие ја замислувале *идеалната Србинка* како жена – мајка – татковина. На Третото младинско собрание на ОСМ, одржано во 1868 година, бил изменет Членот 3 од Статутот и сега тој гласел: „И жените можат да бидат членови на ОСМ“.¹⁹

Дали низ работата и дејствувањето на овие организации²⁰ се конструира новата жена или пак само „новата стварност“? Што е со опозицијата во културното *милје*?²¹ По толку револуционерни и охрабрувачки сентенции човек очекува пред него да се отвори слика на женски партиски живот со развиена организација и политичка програма. Всушност, текот на женското движење во овој период е многу побавен. Се состои од сè уште неповрзани индивидуални примери. Наместо тоа, првите такви изблици на родово разбирање на *женското прашање* се во форма на хартија и на олово, и ги наоѓаме во печатот.

¹⁸ Пр: „Marija Milutinović-Punktatorka, секретарка на Вук Караџиќ, прва самостојна жена адвокат, организатор на *posela*, види: Poleksija D. Dimitrijević-Stošić, *Posela u starome Beogradu*, (Beograd: „Dragan Srnic“, 1956).

¹⁹ Božinović, *Žensko pitanje*, 32.

²⁰ Види: Матица (Matica) – орган на ОСМ (1865 – 1860), од 1870 – Млада Србадија (Mlada Srbadija), а потоа Јавор (Javor).

²¹ Види за отпорот кон женското образование, Božinović, *Žensko pitanje*, 60; Светлана Томић, Љиљана Станков: *Катарина Миловук (1844 – 1913) и женски покрет у Србији* (Београд: Педагошки музеј, 2011), 133.

Неколку од постојаните рубрики во младинскиот и во печатот на српските социјалисти биле посветени на афирмирање на горе-споменатите идеи: историчарот Иларион Рувац во неколку прилози правел биографски опис на српските благороднички, кралиците, цариците. Интересно е да се проследи рубриката, која пренесувала вести од светот, кои се однесувале на женското движење низ земјите на Европа, но и од САД: во 1868 одекнала веста од Универзитетот во Цирих: „дипломира дваесет и петгодишната Надежда Суслова, прва жена прогласена за доктор по медицина, хирургија и гинекологија. Докторската дисертација ја напишала на латински јазик, а ја одбрала на германски“.²² Се преведувале есеите на француската феминистка Андре Лео. За време на српско-турската војна од 1876, весникот „Јавор“ известувал за основањето на женски одбори за помош на српската војска и на српските ранети војници во Нови Сад, Сомбор..., за нивната организација и работа, со упатства како да се основаат и нови одбори, како да се организираат работилници за изработка на: облека, прибирање помош и транспорт преку Женското здружение, или директно преку Црвениот крст во Белград или Цетиње. Од овие активности проникнала и првата Српска женска задруга во Нови Сад.²³

Влијанието на: интелектуалците, просветните работници, но и на чиновниците од Војводина недвосмислено е изразено во првиот акт за основање на Министерство за просвета од 1839 година. Меѓу главните задачи е и основање на „добро уредени виши и нижи школи, заради обучување на српската младеж од двата пола“.²⁴ Сепак, доколку сакаме да пронајдеме автономно женско организирање, погледот мора да го насочиме кон Вишата женска школа на Катарина (Ѓорѓевиќ) Миловук.²⁵ Вишата женска школа имала двојна

²² Božinović, *Žensko pitanje*, 45.

²³ Исто, 47.

²⁴ Види повеќе за развојот на основни, гимназиски и приватни школи и женските деца во нив: Исто, 51-55.

²⁵ Катарина Миловук (Екатерина Ѓорѓевиќ) (1844 – 1913), една од првите образовани жени во Србија. Била раководител на Вишата женска школа во Белград, основач е на Белградското женско друштво и на Женското музичко друштво. Била уредник на „Домаћица“. Се занимавала со хуманитарна работа и со женски права. Автор е на неколку учебници и на преводи на дела.

задача: да дава средна општа наобразба наменета за женски деца и да подготвува учителки за женските основни школи.²⁶

Освен главните предмети програмирани за женска наобразба,²⁷ во овие школи се случува и постепено менување на некои основни социјални парадигми: професионализација на женските занаети (кроење, шиеење и рачна изработка) – значајно за жените од ниските слоеви. Заедно со излегувањето на жените во јавната сфера, со нив излегувал и нивниот анонимен домашен труд: под закрила на Вишата школа и на Катарина Миловук, била отворена првата Женска работилничка школа (1879) и Пазар – организација за продажба на производите од женските работилници.²⁸ Во Белград било основано Женско друштво (1875),²⁹ со свое списание – „Домаќинка“ („Домаћица“) (1879). И покрај конзервативниот призвук, списанието „Домаќинка“ допирало важни теми за положбата на српската жена на крајот од 19 век. Тука се профилирале нови женски активности во просторот на политичкото. На страниците на списанието за прв пат е побарано право на глас за жените.³⁰ Катарина Ѓ. Миловук во 1865 вовела парична помош за ученичките од сиромашни семејства. Создадени биле: „Друштво на ученичките“ (1884), за обезбедување образовни средства и помош за понатамошно студирање или издржување и „Ученичка трпеза“ (1903) – за сиромашните ученици, но и за сите сиромашни граѓани – дом за стари лица... Она што е специфично во овие односи е што просветната врска учителки – ученички преминува во општествено поврзани односи на женски активистички потенцијал.³¹ Во времето на Балканските војни, тој потенцијал³² бил искористен доследно национално.

²⁶ Dalibor Jovanovski, Suzana Simonovska, “High education in the Balkans and inclusion of the women”, *IJERT* no. 2 (2016) 1: 137-148, 140.

²⁷ Види ја листата на предмети, Božinović, *Žensko pitanje*, 54.

²⁸ Томић, Љиљана Станков, 137.

²⁹ Во 1975, првите активности на Женското друштво биле помош на востаниците во Босна (Božinović, *Žensko pitanje*, 67).

³⁰ Томић, Љиљана Станков, 8.

³¹ Статистички изразен женскиот активизам, кој произлегува од Вишата женска школа, изгледа вака: 1900 год., 14 подружници, пред Прва светска војна – 54 (Исто, 10)

³² Пр: „Св. Јелена“ дом за жртви на војната е организирано од К. Миловук.

Дваесет жени – лекари се придружиле на медицинскиот корпус. Сите биле повикани преку генерална мобилизација, како и преку наредба од Министерството за војна. Освен во Балканските, тие учествувале во сите други војни до 1918.³³ Голема помош за српскиот санитарен сервис даваат и странски лекари (поради внатрешниот недостаток,³⁴ кој е и родово димензиониран проблем – м.з.), кои волонтираат и се мотивирани од различни причини, објективни или субјективни. Медицински оддел составен од 200 сестри, меѓу кои српски жени од угледни семејства, исто така учествувале на фронтот. Во крстоносните походи на нацијата, вонредната состојба често заборава на своите вредносни системи за домот и за јавното.³⁵

Создавањето на *Коло српских сестара* во 1903 год., српската литература го објаснува како одговор на репресалиите и на злосторствата на српската власт во краевите на Македонија, кои биле под нивна власт. Друштвото помагало на српските и на македонските доброволни одреди и на настраданото население... По 1912 биле основани одбори во неколку градови во Македонија и во Косо-

³³ Овие жени го завршиле своето образование надвор од својата земја, во: Цирих, Женева, Париз, Нанси, Рим, Прага, Петроград, во периодот 1866 – 1911. Во нивните биографии се гледа поврзаноста со женските здруженија во нивната татковина, но и меѓусебните врски и вмрежувања (Види: Ivana Lazović, Radmila Suić, „Women doctors in the Serbian Sanitary Service during the Balkan wars“, *Acta med-histAdriat* 5 no. 1 (2007): 71-82).

³⁴ Во писмо до ЦК на Црвениот крст за Србија во 1912 год., министерот за војна порачува: „Во цела Србија има само 370 лекари, од кои 296 се избрани за фронтот, 74 лекари остануваат на линијата. Бидејќи од таа бројка треба да ги одземеме оние што работат во централната администрација (6), оние што од старост и од болест се спречени (8) и оние што ја оставиле својата професија одамна (3), за санитарната служба на фронтовските линии и меѓу цивилната популација и војската, остануваат само 57 лекари, вклучувајќи и 16 жени лекари. Со толку мал број лекари здравствениот систем не може да опстои во нормални услови, камоли во вонредни.“ (Lazović, Suić, „Women doctors“, 72).

³⁵ Драга Љочиќ (Драга Љочић, 1855 – 1926), првата жена – доктор во Србија, имала многу тежок професионален пробив: „Драга едвај се вработила, имала помала плата од своите колеги, немала право на напредување и пензија... најголем дел од работниот век го поминува меѓу монополските работници, а бесплатно ги лечела и во Женската работилничка школа. Таа ги покренала прашањата за женска рамноправност и за поврзување на здруженијата“ (Božinović, *Žensko pitanje*, 65). За време на мобилизацијата е повикана како лекар.

во. Таму по правило учествувале сопругите на: градските намесници, лекарот, директорот на училиштето, другите функционери во општината, угледните трговци... Друштвото издавало и свој календар *Вардар*, кој излегувал секоја година во тираж од 10 до 30 илјади примероци.³⁶ Сепак, паѓање во историографска замка на монументализирањето на хуманитарната работа би било ако не ја зачуваме важноста на настаните за македонското население, каде што и дејствувало ова српско здружение во годината 1903 и во годината 1912. Ваквиот пат директно нè води кон дисфункционалноста на женските пацифистички елити на почетокот од 20 век. Додека во 1888 во Вашингтон се основал Меѓународниот женски сојуз (*International Council of Women*), кој претставувал една широка „женска интернационала“, назад во Србија, тенкиот слој угледни сопруги, кој го организирал и го раководел Српскиот народен женски сојуз (СНЖС),³⁷ се самозадоволни од својата национална и хуманитарна работа. Дури во 1906 г., некои од членките започнале контакти со МЖС, но општото расположение било апатично.

Откако се дознало дека од сите европски земји само Србија не била во составот на МЖС, започнале преговори, чија крајна цел не била насочена толку кон унапредување на положбата на жената (мнозинството на СНЖС се изјаснувало против право на глас за српската жена), туку кон националниот интерес на српскиот народ. Имено, членството во една таква алијанса би било отворена трибина на која, српските проблеми, би можеле да станат видливи пред меѓународната јавност. Само со такво образложение е прифатено, во правилникот на СНЖС, да се внесе барањето за право на глас за српската жена.³⁸

За правото на глас на жените во Србија, за првпат систематски почнува да се говори низ страниците на *Домаќинка*, од страна на Катарина Миловук во 1910 година. Кога од Касациониот суд побав-

³⁶ Jovan Simijanović, „Kalendar Vardar o Staroj Srbiji“. *Baština*, sv. 24, (Priština–Leposavić, 2008), 191–200.

³⁷ Заедничка национална лига на повеќе женски здруженија, в. Gordana Stojaković, „Ženski mirovni aktivizam u Jugoslaviji (1900–1941)“, (Predavanje održano na Festivalu ženske umjetnosti i aktivizma u BIH, *Pitch Wise* u Sarajevu, septembru 2014).

³⁸ Božinović, *Žensko pitanje*, 75.

рала, под толкувањето на зборот „граѓанин“ во Изборниот законик, да се подразбираат и жените, од 36 членови на Сенатот, само 12 гласале за нејзиниот предлог.

Служејќи му на општеството: Бугарија и женскиот вмрежан образовен капитал

Чарлс Дарвин, Виктор Иго, Џузепе Гарибалди, Фјодор Достоевски и Дмитри Менделеев се дел од долгата низа моќни гласови во одбрана на бугарскиот народ по настаните од Априлското востание (1876).³⁹ Така, предизвиканиот медиумски бран, освен за значајот што можел да го предизвика европскиот новинар, укажува и на нешто друго: „жртвите имаат право на свои барања“.⁴⁰ Годишната 1878 е големиот почеток на малото кнежевство, кое, според моделите за развојност на Берлинскиот конгрес (1878), веднаш е ставено во забите на модернизацијата.

Следење на она што би можело да се нарече неформално движење во едно општество со координатите на бугарската историја, можеме да го направиме токму низ создавањето на професионални подгрупи од жени, кои навлегуваат во јавната сфера во еден период на „создавање на планирани елити“, кој треба да е целенасочен и контролиран според националните потреби, но и – период кога одредени групи пројавуваат своја општествена парадигма, која, државата, не може целосно да ја контролира: образовните миграции и општествената дејност на студентите.

Обликувањето на социокултурниот портрет на групата жени – образовани во Западна Европа, нè води кон тоа како здобивањето со високо образование во научните центри влијаело на нивната професионална кариера и на излегувањето во јавниот простор. Престојот во Франција, која од бугарскиот граѓанин на 19 век била сметана за *центар на цивилизацијата*, општествено ги условувал овие жени со носење на модернистички модел назад во својата држава, која најчесто се јавува како спонзор. Во Франција заминувале ќерки на родители од различни професии: земјопоседници, интелектуалци (учители, лекари, правници, инженери), државни

³⁹ Срѓан Пириватрић, *Историја на Бугарске* (Београд: Клио, 2008), 215.

⁴⁰ Исто, 220-223.

службеници. Сите тие не припаѓале на ист општествен слој, но најмногу се од средната класа. Иако далечната дестинација, Франција, важела за релативно евтино место за студирање, особено во почетоките на 20 век, повеќето од нив заминуваат на сметка на семејството (познати како „втора школувана генерација“), но мнозинство од девојките, кои образовно мигрираат во 90-тите години на 19 век, се испратени од бугарската држава, како стипендистки.⁴¹ Тоа најмногу се однесува на групата на медицинарките – професија, која немала традиција меѓу бугарските жени, но се покажала како една од најпотребните за новата нација.⁴² Потеклото на овие стипендистки е од големите градски центри во Бугарија, но не е мал бројот на девојки што потекнувале од *бежанците*⁴³ од Македонија и од Добруџа. На ваков начин, тие биле додатно интегрирани во новата држава – *национално интегрирани*.⁴⁴

Комуникацијата и образовното вмрежување во: Нанси, Париз, Бордо, Тулуз, Монпелие, Лион се пробиваат во бугарската средина. Одлика на сите воспитанички е: стремежот за професионална кариера, пренесувањето на новиот менталитет, исклучително – висока општествена активности учество во бугарското женско движење. Две професии, кои ќе се покажат најзаслужни во тој процес се гру-

⁴¹ Жоржета Назърска, „Френските възпитанички в българския женски интелектуален елит (1878 – 1944)“, *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство*, Том 2, (2015): 232-237.

⁴² Види повеќе: Никола Минов, „Хипокритски кон Хипократ“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, книга 69 (Скопје: ФЗФ, 2016), 155-171.

⁴³ Бегалско население од региони зафатени со востанија против Отоманската Империја (м.з.)

⁴⁴ Во овој поглед, интересен е случајот на Захарина Димитрова (1873 – 1940) родена во Ресен. По Солунската женска гимназија завршува медицина во Нанси со стипендија од Егзархијата (1895). Докторската дисертација ѝ е посветена на непроучувани проблеми на хистологијата на епифизата и е публикувана во престижно научно списание во Белгија и до денес се цитира од специјалистите. Откако не ѝ била дозволена практика во Османлиската Империја, поради тоа што била жена, д-р Димитрова, на почетокот, работела во Пловдив. Страст на младата лекарка претставувала општествената дејност. Таа била претседателка на женското здружение „Просвета“ и на женското здружение на *бежанците* „Будна Македонка“ (Види: Назърска, „Френските възпитанички“, 235). Слично како во српскиот пример на Коло српских сестара, националните проекти се остваруваат и преку интегративните модели (м.з.).

пата на лекарките и на стоматолозите. Не смее да падне сенка и врз групата жени – педагози и жени – филолози, чиј донесен образовен капитал е витален за бугарската: литература, печат и преводи на светски дела. Додека последните се насочени кон традиционалната насока на женскиот труд, жените во првите две професии го трасираат патот на навлегувањето во традиционално машката сфера на кариери: медицината, јавното и училишното здравство.⁴⁵ Групата, која дипломирала во периодот 1899 – 1900, е генерацијата која ја направила професијата – лекар видлива во јавниот простор.⁴⁶ Сите 18 лекарки, кои се вратиле во Бугарија во наведениот период, преку својата професија дејствувале како државно-национален ресурс, но и во женското организирање.⁴⁷ Биографските портрети⁴⁸ на жените од оваа *златна генерација* упатуваат на неколку женски организации, во кои се преплетува работата на сите од нив: често се јавуваат како раководителки на „Бугарскиот женски сојуз“ (*Българският женски съюз*) и неговиот орган *Женски глас* (идеолошки насочен кон умерен и патриотски феминизам); основаат нови женски здруженија – културно-просветно и хуманитарно здружени „Пробуда“ (*Благотворително дружество Пробуда*) „Самарјанка“ (*Самарянка*); отвораат домови за згрижување на сиромашните деца и центри за сиромашни родилки и мајки; се започнува со иницијативи за женско занаетчиско училиште (ќе биде остварено во 1927). Била отворена првата државна специјализирана клиника за гинекологија и за акушерство *Мајчин дом*.⁴⁹

⁴⁵ Назърска, „Френските възпитанички“, 234.

⁴⁶ Секако, не треба да го забораваме ориенталниот контекст: образувањето жени – лекари било стимулирано и заради потребите на жените муслиманки во претходниот период. Види: Жоржета Назърска, „Женски роли, професионални дилеми и општествено служене: акушер-гинеколошки, педијатрски и учителки-лекари в България (края на XIX-средата на XX в.)“, *Balkanistic forum* Vol. 1-2, (2016):134-157, 135.

⁴⁷ Едни се назначени во државните болници низ Бугарија, други – во приватна практика во помалите градови, трети – како пионери во училишното здравство, четврти отвораат свои клиники за акушерство и за гинекологија (Исто).

⁴⁸ Райна Мутафова, Мария Дайрова, Захарина Димитрова, Венета Георгиева, Невяна Азманова, Мария Громова, Петрана Узунова. Види: С. Положението на жените докторки у нас. // *Женски глас*, № 15 – 16, 01.06.1900.

⁴⁹ Назърска, „Френските възпитанички“, 235.

Доколку француските воспитанички се приказ на квалитетен образовен капитал, кој се имплементирал во државните институции, образовните вмрежувања на англиските воспитанички се распротраниле надвор од бугарските граници и може да се каже дека се тивок (не споменуван) агенс на националната кауза во меѓународни води. На релација Бугарија–Англија, од самарјанки во Балканските војни, овие жени заземаат функции до раководителки на важни светски хуманитарни организации: Василка Димитриева (Vassilka Dimitrieva/Dimitrieff, 1893 – 1978) е еден од таквите примери: секретарка на *Женската младежка христијанска асоцијација* (YWCA), на *Световната студентска христијанска федерација* (World Student Christian Federation, 1928–1929), на *Българско-британската асоцијација* (1928) и на *Женското христијанско дружество в Софија* (1925–1940), на *Дружеството на българките с висше образование*, во меѓународната женска лига за мир и за слобода, во *Асоцијацијата на възпитаничките на американските девически колежи*. Таа е постојан делегат на Меѓународниот женски сојуз и на Женските христијански здруженија, учествува на конференцијата на Меѓународното биро на трудот во Женева, го редактира списанието *Near East*.⁵⁰ Ваквиот тренд, на почетокот од 20 век и годините што следуваат го создава и *Лондонскиот круг* на бугарски интелектуалки, кои дејствуваат политички и дејствуваат кон бугарската кауза.⁵¹

Способностите стекнати во странство, наоѓаат на трнлив пат во татковината, во чија изградба учествуваат со својот специфичен капитал и овие групи. Државните стипендистки, по враќањето, имаат ангажмани во Министерството за здравство (*Министерство на здравеопазанието*) и започнуваат во јавниот сектор, каде што работат како стажанти и земаат многу пониски плати од машките колеги. Ненаоѓајќи простор за развој на кариера во јавното здравство, тие се насочуваат кон приватната практика.⁵² Во рамките на тради-

⁵⁰ Жоржета Назърска, „Великобританија и българските женски образовани елити (XIX – XX в.)“, *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство*, Том 3, (2015): 155-162, 156.

⁵¹ Исто, 157.

⁵² „Най-ранно създадената (1909) и най-дълго просъществувалата (33 г.) е болницата за вътрешни и хирургически болести на д-р Невяна Азманова-Ханчева (1875-1956) в Ст. Загора“. Види: Назърска, „Женски роли“, 136.

ционалното насочување на жените кон грижата за другите, државата ги насочува кон училишното здравство (1904, специјален закон за училишни лекари) и кон типичната грижа за деца, каде што жените се преоптоварени со педагошка и со административна работа. Ова го компензираат преку создавањето на лична и на социјална мрежа, која има корени од студентските денови во странство. Своите идеи и практика ги канализираат во женски лекарски здруженија и списанија за медицина, кои често отворале некои непрактикувани теми околу женското и детското здравје.⁵³

Заклучок

Политичките, економските и идеолошките промени настанати во 19 век во Србија и во Бугарија соодветно, а во контекст на стабилизирањето на нацијата – држава, карактеристично за тој период, создале нови значења за идентитетот на жената во овие општества. Факторизацијата на новите субјективни и колективни значења може да се разгледува во видот и во начините на вмрежувањето на образовниот активистички и политички потенцијал на жените од новите граѓански слоеви, насочен кон социјалните и кон образовните институции на државата. Во Србија, таква факторизација наоѓаме во неформалното и/или организирано вмрежување на жените со заднина од новите трговски граѓански слоеви, насочени кон: образовна наобразба, учество на пазарот со домашен мануелен труд, национална интеграција преку хуманитарна и социјална работа. Во Бугарија, развојот на женското движење е условен од планираното создавање професионални групи и подгрупи на образовани жени од средните граѓански слоеви, како капитал за јавниот државен сектор. Нивниот активистички потенцијал е искористен од институциите на државата за национална интеграција преку работа во јавното здравство и во секторот за социјална работа. И во двете разгледувани општества, жените од граѓанските слоеви, гледале прос-

⁵³ „Нерядко публикуват своите реферати като статии в различни издания: „Училишна хигиена“, „Летописи“, „Воля“, „Училишно дело“, „Естествознание и география“ и др. Едно от важните нововъведения, което се дължи на училишните лекарки, е организирането на летни ученически колонии. Отначало това е сторено от софийското Женско дружество „Здравец“ (1905). в.: Исто.

тор за политичко изразување во рамки на нацијата – држава. Врските со жените во селото биле во склоп на хуманитарни релации, додека со жените – работнички, чиј број се зголемил при крајот на векот, никогаш не станале предмет на интерес.

Ivana HADŽIEVSKA

NATION AND CLASS IN WOMEN'S MOVEMENTS FROM 19TH CENTURY: SERBIA AND BULGARIA (COMPARATIVE OVERVIEW)

-SUMMARY-

Temporally and spatially placed in the 19th century – the century of the “return to Europe” in Serbia and Bulgaria, within the national-states, new suitable identities for men and women are formed. While the struggle for national sovereignty turns to the ideals of the French Revolution, patriarchal tradition is a strong part of the national struggle as well. The construction of a new reality comes along with a few phenomena of modernization; in the comparative examples taken here, we can note the power of the press, planned elites, national strategies, the anonymous and unpaid domestic labor in the private sphere and the usage of women's' activism potential in national work. Considering all that, historiographic curiosity is directed at the forms of social networking of women from same or different social layers and their social agency through informal organizing (party supporters, charity, humanitarian work, sanitary corps, national - cultural work). Gender determined the nature of women's movements from the period, and should be researched in that context.

Никола МИНОВ

Филозофски факултет – Скопје
Институт за историја

„РОМАНСКИТЕ“ ЧЕТИ НА МАКЕДОНСКАТА РЕВОЛУЦИОНЕРНА ОРГАНИЗАЦИЈА (1906-1908)

Летото 1906 година минувало без поголеми придвижувања на Кустендилскиот пограничен пункт на Внатрешната македоно-одринска револуционерна организација. Четите што презимиле во Бугарија, ја минале турско-бугарската граница уште во текот на пролетта и се упатиле кон своите реони во Македонија. Малата чета на Тодор Александров заминала за Штипско. Четата на Добри Даскалов се упатила кон Тиквешко. Границата илегално ја минале и малешевската, кривопаланечката, кратовската и големата велешка чета. Кон крајот на август, летната досада на пунктовиот началник, Михаил Дорев, ја нарушило пристигнувањето на дванаесет „до заби“ вооружени момчиња. Педантниот записничар ги регистрирал првите петмина, кои, предводени од војводата Иван Пашата, требало да ги засилат редовите на Организацијата во битолскиот реон.

Останатите седум борци биле наменети за друг реон. Според облеката и според балканските црти на нивните лица, тие не се разликувале премногу од четниците што ја минувале границата пред нив. Одлично го зборувале и јазикот на пунктовиот началник и на петте сопатници, а дозволата за минување низ тајните канали на Организацијата ја добиле од истото место како и останатите што минале пред нив. Ниту нивните имиња, забележани во „Дневникот на четите испраќани во Македонија од Кустендилскиот пункт“, не предизвикувале сомнеж: Димитар Николов, Атанас Томов, Коста-

дин Јанакиев, Георги Јанаки Доти, Наум Диманов, Јанаки Кота Кузманов и војводата на четата – Георги Костов Касапчето.¹

Тоа не биле нивните вистински имиња!

Во октомври 1848 година, лидерот на штотуку задушената револуција во Влашка, Николае Б'лческу, испратил писмо до пратеникот на провизорната влада на Влашка и Молдавија во Османлиската Империја, Јон Ѓика, во кое напишал: „Одлучив да дојдам во Константинопол и да се сместам меѓу Власите на Балканот, бидејќи сметам дека по секоја цена треба да се развие националноста кај ова истурено подрачје на романизмот. Сметам и дека, порано или подоцна, овие Власи ќе ни послужат добро таму каде што се. Ако можеш, испрати кај нив некој доверлив човек, за да подготви извештај за нивната морална и политичка состојба, а потоа ќе побараме и училиште и така ќе вработиме многу млади луѓе што (сега) умираат од глад“.²

Доколку добро упатените современици на Б'лческу имале можност да го прочитаат ова писмо, неговите идеи би биле отфрлени како утопија. По неуспешниот исход на револуцијата во 1848 година, Влашка и Молдавија се нашле под османлиско–руска воена окупација. Акцијата на романските револуционери ги ставила под прашање иднината и степенот на автономија што дотогаш ги уживала нивната татковина и воопшто не доаѓала предвид каква било грижа за еден непрецизиран број Власи, раштркани низ градовите и по планините во Македонија, Епир, Тесалија и Албанија. Од друга страна, во тие моменти апсолутистичка Европа жестоко војувала против либерализмот и национализмот како идеи-водилки на револуцијата, па, оттука, развивањето на националноста кај Власите, предложено од Б'лческу, не би било возможно ниту во Виена, или

¹ Четите на Вътрешната Македоно-Одринска Револуционна Организација, Дневник и снимки на четите на ВМОРО, преминали през Кюстендилския пункт 1903-1908, ed. Ива Бурилкова et al. (София: Главно управление на архивите при Министерския съвет, 2003), 75.

² N. Bălcescu, *Opere IV, Corespondență, Scrisori, Memorii, Adrese, Documente, Note și Materiale*, ed. G. Zane (București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1964), 229.

во Берлин, а уште помалку во центарот на европските владеења на едно источно деспотство, каква што била Османлиската Империја.

Меѓутоа, спротивставените интереси на големите европски сили и нивната меѓусебна борба за зголемување на сопственото и за неутрализирање на туѓото воено-политичко влијание, ги нарушувале темелите врз коишто била изградена пост-наполеонова Европа, а еден од најголемите добитници во борбата меѓу Големите сили за превласт во Европа била Романија. Поразот на Русија во Кримската војна (1853–1856) и османлискиот пораз во Руско-турската војна (1877–1878) овозможиле создавање на независна романска држава. Лидерите на револуцијата од 1848 година ги зазеле највисоките позиции на романската политичка сцена, а како директна последица на нивниот интерес кон балканските Власи, влашкото прашање станало актуелно и во романските медиуми. Всушност, интересот на Романија за Власите претставувал објективна нужност во тогашната констелација на меѓународни односи. Романскиот народ бил емотивно насочен кон Романците од Трансилванија и од Бесарабија, кои и по 1878 година, останале надвор од романските граници. Меѓутоа, иредентизмот ги загрозувал односите на Романија со политичкиот партнер, Австро–Унгарија, и го предизвикувал бесот на Русија, што, пак, можело да го доведе во опасност и самиот опстанок на земјата. Романската влада брзо разбрала дека безбедноста на државата била гарантирана само со умерена и со тивка надворешна политика, но и со пренасочување на јавното мислење од Трансилванија и од Бесарабија, кон Балканот. Токму во овој контекст, судбината на балканските Власи станала една од поважните преокупации на романската надворешна политика. Националното оствестување на Власите сè уште било во почетен стадиум, а фактот дека влашкиот јазик, како и романскиот, му припаѓа на источниот латинитет и спаѓа во групата романски јазици, претставувал солидна база за романско активирање на Балканот. Така, на Власите им припаднала улогата да бидат Романци, за коишто романската држава требала да се грижи и да ги покровителствува, со тоа што за

нив ќе отвори и ќе финансира бројни училишта и ќе ги штити нивните интереси пред Портата.³

Романските политичари набргу откриле дека влашкото прашање имало многу поголем потенцијал од што можеле да замислат. Прашањето било чедо на либералната партија и на романските либерали им носело сериозен електорален капитал. Затоа и една од примарните цели на конзервативната партија била да им го одземе на либералите најголемиот адут во надворешната политика, со тоа што би ги зголемила средствата инвестирани за унапредување на романската просветно-религиозна пропаганда во Османлиската Империја. Така, дури и во ситуација кога надворешниот долг на Романија вртоглаво растел и владата била принудена да укинува одредени ставки во буџетот, средствата што либералната и конзервативната партија ги наменуваа за т.н „македонски буџет“ достигнувале небески височини.⁴ Од друга страна, далекувидите романски државници сфатиле дека влашкото прашање би можело да донесе и значајни територијални придобивки. Поради својата географска положба, Романија не можела да заземе делови од Македонија. Меѓутоа, во Букурешт биле свесни за бугарските претензии кон дел од османлиските европски провинции и знаеле дека постоењето на романски елемент во Македонија, на Романија би ѝ овозможило проследување на одредени политички цели. Со евентуално бугарско проширување на запад и присоединување на македонските „Романци“ кон Бугарија, Романија би побарала територијална компензација од Бугарија и анексија на Јужна Добруца, со што целосно би било реализирано предвидувањето на Б’лческу дека „порано или подоцна, Власите добро ќе ни послужат таму каде што се“.⁵

³ Подетално види: Никола Минов, *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија 1860 – 1903* (Скопје: Ars Libris, 2013), *passim*.

⁴ Државен архив на Република Македонија (натаму ДАРМ), f. Arhiva Istorică Turca, m-1750, vol. 32 (1900–1915), *Desbaterile adunării deputaţilor*, *Şedinţa din 21.12.1901*, Anexa la Monitorul Oficial, no. 210: 145–146.

⁵ Романските планови за проширување во Јужна Добруца и употребата на Власите, како паричка за поткусурување со Бугарија, биле јавна тајна, а, понекогаш, и романските политичари не ги криеле своите намери во овој контекст. Така, во 1901 година, францускиот дипломатски претставник во Букурешт, М. Анри, известува за разговорот меѓу поранешниот романски министер за образование и иден министер за финансии, за внатрешни работи и премиер на Ро-

Османлиската Империја не покажувала отпор кон романските претензии. По 1878 година, Романија и Османлиската Империја веќе не биле соседи, а географијата ги обликувала и билатералните односи меѓу двете држави. Романија не претендирала кон османлиските владеења, а Османлиите немале ништо против тоа, на балканската арена на разни борби и соперништва, да се јави уште еден борец за црковно-училишни права. Верна на тактиката да поттикнува расправи меѓу нејзините христијански поданици, секогаш покровителствувајќи ја послабата страна, османлиската власт пресметала дека би ѝ одело во прилог да ги фаворизира „Романците“ во Европска Турција.

За разлика од Османлиите, Грците го дочекале романскиот настап на нож. Многумина, кои престојувале во Македонија во текот на 19 и 20 век, забележале дека значајна компонента на оние што се изјаснувале како Грци, всушност биле Власи по потекло.⁶ Навистина, до појавата на романската пропаганда во 60-тите години од 19 век, влашкиот елемент на Балканот живеел во духовно единство со грцизмот. Овие *Грковласи*, во голем број центри на Македонија, Епир, Албанија и Тесалија, го составувале јадрото на грчките општини, и, при отсуство на грчко население, биле главниот стожер на грчката национална идеја. Затоа, кога Романија започнала да отвора училишта за Власите, со што се заканила дека ќе ги оттргне од грчките редови, веднаш следувала грчка реакција. За волја на вистината, и покрај апокалиптичната нишка во извештаите на романските дипломатски претставници во Османлиската Империја, борбата меѓу грчката и романската пропаганда до крајот на 19 век била прилично мирољубива за балкански услови. Со исклучок на десетина жртви за 35 години и на неколку неуспешни атентати, борбата за

манија, Таке Јонеску, и австро-унгарскиот премиер, грофот Голуховски. На прашањето каква корист има Романија од една романска група во Македонија, одговорот на Јонеску бил краток и јасен: „Тие, кога ќе дојде време, ќе ни послужат како елемент за компензација“. Види: *Documents diplomatiques Français (1871–1914)*, 2e serie (1901–1911), Tome Premier, 2 Janvier–31 Décembre 1901 (Paris: Ministère des affaires étrangères, 1930), 352.

⁶ Далибор Јовановски, „Грчки дипломатски погледи за Ароманците во Македонија (Ароманците во грчките дипломатски документи)“, *Документи*, 3 (2006): 10.

„освојување“ на Власите главно резултирала со: нарушени меѓучовечки и роднински односи, битки за правото на покојникот да биде погребан од грчки или романски свештеник и анатели за „романските еретици“ во влашките села.⁷

Илинденското востание во 1903 година и мирцштегските реформи, предвидени за смирување на ситуацијата во Македонија во постилинденскиот период, отвориле нова етапа во историјата на влашкото прашање и ги заостриле грчко-романските односи. Вестите што пристигнувале пред востанието, за учество на Власи во четите на Тајната македоно-одринска револуционерна организација (ТМОРО), дури и дека дел од нив застанале на чело на четите, биле редовно отфрлани од официјален Букурешт, под изговор дека учеството на Власите во ТМОРО било минорно и принудно.⁸ Меѓутоа, Илинденското востание и информациите од востанатите подрачја за масовно влашко учество во востаничките дејствија ги поткопале обидите на романската влада да докаже дека Власите биле принудени да се зачленуваат во ТМОРО. Напротив, романските конзули известуваат дека Власите доброволно се вклучиле во борбата.⁹ Дополнителен проблем за романските политичари претставувало сознанието дека, речиси без исклучок, сите влашки востаници биле членови на романската партија во Македонија, а истиот факт го забележале и странските дипломати.¹⁰

Непријатните факти, сепак, не ги влошиле односите меѓу Букурешт и Цариград. Во време кога Османлиската Империја и Бугарија се наоѓале на работ на војна, на Цариград не му одговарало да ги загрози односите со бугарскиот северен сосед и можен османлиски сојузник во потенцијалната војна. Затоа, за единствен виновник за

⁷ Минов, *Влашкото прашање*, 122-125.

⁸ Nikola Minov, "The Aromanians and IMRO", *Macedonian Historical Review*, 2 (2011): 190.

⁹ *Македо-Романско друштво за култура: Документи*, ed. Катерина Тодороска (Скопје: Менора, 2002), 158.

¹⁰ Британскиот генерален конзул во Солун, Роберт Грејвс, известува дека Грковласите ја задржале својата лојалност кон турската власт, но „оние Власи што беа привлечени од романската пропаганда, во голем број случаи покажуваат отворени симпатии кон бугарските банди.“ Keith Brown, *The Past in Question. Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003), 99.

Илинденското востание биле прогласени комитите, кои наводно биле продолжена рака на официјална Софија. Во пресрет на очекуваните реформи и во согласност со генералната политика на романските политички партнери од Тројниот сојуз, истата верзија била прифатлива и за Букурешт. Меѓутоа, ако Илинденското востание не ги нарушило романско-османлиските односи, начинот на којшто балканските држави ја разбрале мирцштегската програма ќе доведе до прекин на грчко-романските односи.

Во октомври 1903 година, Русија и Австро-Унгарија ја подготвиле мирцштегската реформска програма, која, следниот месец, била прифатена од Портата. Реформите биле навидум насочени кон смирување на Македонија и кон елиминирање на македонското револуционерно движење како извор на нестабилност, меѓутоа, наместо мир и стабилност, довеле до внатрешен конфликт. Најпроблематична во овој контекст била третата точка од Програмата, која предвидува промена во територијалното разграничување на административните единици, заради посоодветно групирање на одделните „националности“. Начинот на којшто балканските држави ја разбирале оваа точка, набргу ќе резултира со промена во дејствувањето на нивните пропаганди. Тие започнале да организираат и да испраќаат чети во Македонија, кои, со силата на оружјето, требало да го убедат населението да се изјасни во прилог на соодветните „националности“, при што придобивањето на луѓе и на села требало да послужи како аргумент за територијалните претензии при очекуваната поделба на османлиското наследство.¹¹

Првите вооружени грчки чети што биле испратени во Македонија со дозвола од грчката влада, пристигнале во 1904 година.¹² Декларативно, улогата на овие чети требала да биде дефанзивна, т.е. заштита на православието, меѓутоа, вистинската улога на андартските чети била офанзивна – вооружена борба против бугарското влијание во Македонија и против четите на ТМОРО. Уште на самиот почеток, станало јасно дека комитите и егзархистите не би-

¹¹ Ванчо Ѓорѓиев, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, *100 години од Балканските војни*, ed. Владо Камбовски et al. (Скопје: МАНУ, 2013): 115-117.

¹² Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897–1913* (Thessaloniki: Museum of the Macedonian Struggle–Institute for Balkan Studies, 1993), 179 n119, 184-197.

ле единствената цел за напад на грчките андартски чети. Ако се има предвид најсеверната линија на грчките претензии во Македонија,¹³ како и оперативниот план на грчката вооружена борба, усвоен на почетокот на 1905 година,¹⁴ очигледно е дека од витално значење за реализација на грчките претензии била контролата врз регионите во коишто имало поголема концентрација на влашко население. Повеќето андартски чети доаѓале во Македонија по копно, од Грција, покрај планината Олимп и катеринската каза и, преминувајќи ја реката Бистрица, наоѓале упориште во Берскиот Регион. Градот Бер бил важен и поради стратешкото значење што го имал за контрола врз патот од Солун кон западномакедонските планини.¹⁵ Меѓутоа, токму Берскиот Регион претставувал една од главните бази на романската пропаганда во Македонија. Во Бер имало силна романска партија, а на планината Каракамен (Вермио) биле распослани неколку влашки села и колибарски населби, од кои дел биле проромански настроени, а во некои, како селото Долјани, воопшто немало грчка партија и сите жители биле *романизирани*.¹⁶ На патот, пак, од Берско и од Солун кон централна Македонија, каде што се наоѓала северната линија на грчките интереси (Мариово, Гевгелија, Дојран и Струмица) се наоѓале Ениџевардарското Блато, контролирано од четите на ТМОРО, и Пајак Планина, на чиешто источни и западни падини имало повеќе влашки села, кои доминантно ѝ припаѓале на романската партија и од чии редови се пополнувале четите на ТМОРО во тој регион. Овие Власи не само што

¹³ Линијата Охрид–Крушево–Прилеп–Струмица–Мелник–Неврокоп. Види: Далибор Јовановски, „Ревизија на грчките територијални аспирации во Османлиска Македонија“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, 68 (2010): 319-332.

¹⁴ Според овој план, вооружената борба на почетокот требала да се води само во одредени делови на Македонија, кои, во најголема мера, кореспондираат со северната линија на грчките територијални претензии (Dakin, *The Greek Struggle*, 215).

¹⁵ Ibid, 199 n4.

¹⁶ Во извештаите и во спомените на грчките андартски чети, како и во дипломатските извештаи на грчките конзули во Македонија, Власите од романската партија се редовно нарекувани „романизираните“, додека Власите од грчката партија се наречени едноставно Власи или, поретко, Елиновласи. Од друга страна, во романските дипломатски извештаи и периодиката, Власите од романската партија се наречени Романци, а оние од грчката партија – гркомани.

биле непријателски расположени кон грчките чети, туку и биле со-работници на комитските чети, што претставувало сериозен проблем за движењето на андартите и за транспортот на оружје од Грција во македонските вилаети.¹⁷ Затоа, некои автори со право заклучуваат дека „на одреден начин, (Власите од романската партија, м.з.) биле многу попроблематични за Грците, отколку егзархистите“.¹⁸ Елиминацијата на пророманските водачи и придобивањето на нивните села на страната на грцизмот, би создало голема дупка во ТМОРО и значително би ја ограничило слободата на движење на комитските чети во односните региони. Оттука, не треба да изненадува тоа што овие Власи веднаш се нашле на удар на грчките чети.

На почетокот, андартите настапувале претпазливо и борбата против *романизираните* ја ограничиле на: протерување на романските учители, затворање на романските училишта и добронамерни, а сепак заканувачки, совети и писма за враќање кон грцизмот и православието.¹⁹ Ваквите „пацифистички“ мерки не траеле долго. На 27 јуни 1904 година грчка чета убила шест овчари од влашкото село Ксироливаци.²⁰ Потоа, до пролетта 1905 година, убиствата се редат како на филмска лента, а романските конзули во Македонија и дипломатски претставници во Цариград, по неколку пати месечно известуваат за „убиства на Романци од страна на грчки банди“.²¹

Акциите на андартските чети дале плод, бидејќи повеќето Власи ги повлекле своите деца од романските и почнале да ги праќаат во грчките училишта.²² Меѓутоа, додека грчките чети, без никаков вооружен отпор, ги „освојувале“ влашките села во Македонија, во мај 1905 година, романската дипломатија забележала голема победа во османлиската метропола. Со германска интервенција, на 9/22 мај 1905 година, султанот Абдулхамид II потпишал *Ираде*, со кое,

¹⁷ I.K. Μαζαράκης Αιγιάλ, *Ο Μακεδονικός Αγώνας* (Αθήνα: Δωδώνη, 1981), 74, 87.

¹⁸ Dakin, *The Greek Struggle*, 236.

¹⁹ *Documente diplomatice, Afacerile Macedoniei, Conflictul Greco-Român 1905* (Bucureşti: Imprimeria Statului, 1905), xxvii-xxx.

²⁰ ДАРМ, Ministerul Afacerilor Externe a României (нараму М.А.Е.), f. Problema 21–Raportul politice de la Constantinopol, m-4424, vol. 45, Georgescu către A. Lahovary, 30.06.1904: 75.

²¹ Ibid, vol. 43, passim; vol. 45 passim; m-4425, vol. 46 passim.

²² Ibid, m-4424, vol.45, Ionescu către A. Lahovary, 9/22.10.1905: 177.

на своите поданици Власи им дал право да избираат сопствени *мухтари* (кметови), како и да имаат свои членови во *идаре меџлисите* (месните совети) и самостојно да назначуваат учители и инспектори во своите училишта. Следниот ден текстот на Ирадето бил објавен, а Високата Porta го задолжила Министерството за внатрешни работи да ги извести генералниот инспектор на румелиските вилаети, Хилми-паша и валиите во Европска Турција дека, покрај имплементација на горните одлуки, на Власите не смее да им се забранува богослужба на мајчин јазик.²³ Ирадето не значело прогласување на влашки милет, бидејќи не постоела независна влашка црква, но ги нудело речиси сите права што ги уживале другите милети во Империјата. Како такво, во Романија било разбрано како официјално признавање на романски народ во Османлиската Империја, а исто така било сфатено и од грчката влада и од Цариградската Патријаршија.²⁴

Очекувано, Ирадето стимулирало пожестоки напади од страна на грчките чети врз романските приврзаници во Македонија. На крајот на 1905 година, романското МНР објавило „Зелена книга“ со дипломатски документи за настаните во Македонија од мај до декември 1905 година, во која се вклучени 45 документи за „Атентатите на грчките банди против Романците“.²⁵ Необјавените извештаи на романските конзули,²⁶ како и извештаите на османлиските власти во Солунскиот и во Битолскиот Вилает,²⁷ прикажуваат уште пострашна слика на речиси секојдневни: убиства, атентати, киднапирања, запалени училишта, па дури и цели села. Судејќи според недостатокот на контраобвинувања за убиства на Грци од страна на Власи, јасно е дека немало реципроцитет во злосторствата. Романија се обидела да внесе некаков баланс во непријателските акти, преку забрана на грчки весници, антигрчки протести, протерување на

²³ *Conflictul Greco-Român*, xxxi, 5-6.

²⁴ *Ibid*, 5, 7.

²⁵ *Ibid*, 13-55.

²⁶ ДАРМ, М.А.Е., f. Problema 21-Rapoarte politice de la Constantinopol, m-4425, vol. 46: *passim*; m-4426, vol. 48: *passim*; vol. 49: *passim*.

²⁷ *Arşiv Belgelerine Gore Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezâlimi, III, Balkanlar'da Yunan Mezâlimi* (Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996), 39, 43-44, 52-58, 74-77, 90-91.

грчки државјани и раскинување на грчко-романската трговска конвенција и на протоколот со којшто биле дадени привилегии за грчките општини во романското кралство.²⁸ Еден акт на одмазда во Романија водел кон вендета во Македонија и обратно, па така, во септември 1905 година, непопустливоста на двете страни довела до повлекување на дипломатските претставници од Букурешт и од Атина, а, летото 1906 година, и до целосен прекин на дипломатските односи меѓу Романија и Грција.²⁹

Честите убиства на пророманските Власи во Османлиската Империја, го поставиле на дневен ред прашањето за вооружен отпор. Кон крајот на 1903 година, кога сè уште се пребројувале жртвите и се сублимирале последиците од Илинденското востание, еден од лидерите на опозициската конзервативна партија во Романија, генералот Јакоб Лаховари, ја обвинил романската влада дека не презела мерки да ги заштити Власите од масакри и предложил да се интервенира кај османлиските власти, за да им се овозможи на Власите да се вооружат за самоодбрана од инвазиите на четите.³⁰ Лаховари веројатно зборувал за четите на ТМОРО, кои воопшто и не претставувале опасност за романските штитеници во Македонија, меѓутоа, појавата на грчките чети во 1904 година, повторно го актуализирала прашањето за вооружена одбрана. Еден од предложените начини за заштита било формирањето чети. Токму во овој контекст, генералниот инспектор на романските училишта и цркви во Турција, Лазар Дума, известува дека „според размислувањето и желбите на романското население, кое гори од оган да востане, најефикасна мерка за одбрана би било формирање на чети кои би се движеле низ романските населби и би оперирале на ист начин како грчките чети“.³¹ Меѓутоа, Романија сакала да избегне конфликт ме-

²⁸ Ionuț Nistor, *Problema Aromână în raporturile României cu statele Balcanice 1903-1913* (Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2009), 183-200.

²⁹ Constantin N. Velichi, “Les relations Roumano-Grecques pendant la période 1879-1911”, *Revue des études sud-est Européennes* 3 (1969): 536-538.

³⁰ Sebastian Bunghez, “Problema aromânilor în dezbaterile Parlamentului României la începutul secolului al XX-lea”, *Archiva Moldaviæ* 6 (2014): 224.

³¹ ДАРМ, М.А.Е., f. Problema 21–Raportare politice de la Constantinopol, m-4426, vol. 48, Дума către Legația din Constantinopol (Foarte Confidențial), 26.09.1905: 83.

ѓу Власите и османлиските трупи и затоа се стремела одбраната да биде во рамките на веќе стекнатите права. Со султанските реформи од декември 1902 година, било предвидено, во христијанските села, за *падари* (полјаци), да се назначуваат христијани. Како и во останатите христијански населби, во влашките села биле назначени локални падари. Меѓутоа, овие падари биле малобројни и недоволно вооружени за да ги заштитат селаните од андартските напади, па затоа, непосредно по прокламирањето на султановото Ираде во мај 1905 година, Дума изработил предлог-буџет за чуварска служба во влашките населби, наменета за „спречување на акциите на грчките банди“. Овие чувари би ги замениле падарите, а плата и оружје би добивале од романското министерство за надворешни работи.³² Во септември 1905 година Дума подготвил нов и многу подетален „Проект за преземање на практични мерки за одбрана од грчките чети“. Во него се предвидувало купување на 720 пушки и на 520 револвери, како и ангажирање на 420 чувари, распоредени во 45 градови и села во Македонија и во Епир. Дума предвидува и дистрибуција на дополнително оружје за вооружување на селаните, кои, во случај на опасност од андартски напад, би прискокнале во помош на вооружените чувари.³³ Романската конзервативна влада го прифатила предлогот на Дума и редовно ја финансирала чуварската служба во влашките населби во Македонија и во Епир.³⁴

Чуварските служби можеле делумно да ги заштитат селата од навлегување на грчки чети, но не и да ги вардат патиштата што воделе кон селата и градовите, или пасиштата, на коишто влашките сточари ги изнесувале своите стада. За еден таков потфат биле потребни вооружени чети, кои би дејствувале илегално и со своите дејствија лесно би ја прокоцкале благонаклонетоста на османлиските власти кон романските приврзаници во Царството. Барањата за вооружен отпор станувале сè погласни и во романското кралство. Друштвото за македо-романска култура од Букурешт, кое, од своето основање во 1879 година, дејствувало како група за притисок за акту-

³² Ibid, m-4425, vol. 47, Duma către Legația din Constantinopol, 11.05.1905: 146.

³³ Ibid, m-4426, vol. 48, Duma către Legația din Constantinopol (Foarte confidentțial), 26.09.1905: 81-85.

³⁴ Ibid, m-4427, vol. 50, Duma către A. Lahovary, 14.04.1906: 130-135.

ализирање на влашкото прашање секогаш кога се чинело дека романската влада го губела интересот за Власите, овој пат и самото се нашло под притисок од влашката емиграција во Романија. Од Друштвото децидно се барало да отвори фонд за обезбедување на финансиски средства со кои би се купило оружје за Власите, за да им се спротивстават на андартите.³⁵ За оваа цел биле направени обиди за придобивање романски политичари, како и на министерот за надворешни работи во конзервативната влада, Јакоб Лаховари. Меѓутоа, на тоа остро се спротивставил кралот Карол I. Кога еден министер во романската влада ја изложил, пред романскиот крал, идејата за формирање чети во Македонија, Карол изјавил: „Доколку не им се стави крај на ваквите тенденции, јас целосно ќе го изгубам интересот за Романците во Македонија“.³⁶ Кралот очигледно не сакал да ги загрози добрите односи со Султанот, но, со оглед на понатамошниот развој на настаните, одредени кругови во романската влада не се откажале од идејата за организирање чети. Кон крајот на 1905 и на почетокот на 1906 година биле направени првите обиди за формирање на „романски“ чети, независни од ТМОРО, која по Рилскиот конгрес, во октомври 1905 година, добила ново име – Внатрешна македоно-одринска револуционерна организација (ВМОРО). За реализирање на оваа идеја активно работеле лидерите на романската пропаганда во Македонија, што имплицира дека некој, во романската влада, го диригирал целиот процес. Сепак, за да избегне компромитација, владата останала настрана од целата кампања. Така, „ароманските пропагандисти“ и учителите во романските училишта во Македонија, наводно на своја рака и без знаење на романската влада, ги пренасочувале средствата наменети за чуварската служба и со нив формирале и вооружувале локални чети.³⁷

Првите обиди за формирање „романски“ чети биле направени во Крушево, во Гевгелиско и во Берско. Романската општина во

³⁵ Stoica Lascu, „Problematica românilor balcanici în viziunea șefilor de partide și a liderilor de opinie (1878-1914)”, *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, vol. IV, ed. Vasile Ciobanu, Sorin Radu, (Sibiu: Techno Media, 2009): 23-24.

³⁶ *Cuvântările Regelui Carol I, 1866-1914, vol. II, 1887-1914*, ed. Constantin C. Giurescu (București: Fundația Regele Carol II, 1939), 386.

³⁷ Nistor, *Problema Aromână*, 126.

Крушево одлучила да формира независна чета, на чие чело требал да застане членот на ВМОРО, војводата Ванчу Џонето. Со реализација на оваа задача биле задолжени учителите во крушевското романско училиште, Ванѓели Петреску и Никола Баљу. Меѓутоа, кога дознале за ова дејците на ВМОРО во градот, на Петреску и Баљу им било речено дека доколку веднаш не се откажат од идејата, ВМОРО ќе го сфати тоа како фрлена ракавица и дека со тоа Власите би отвориле фронт против Организацијата. Зборовите дејствувале и Власите не формирале чета во Крушево.³⁸ Слични обиди, но со нешто подобар успех, биле направени во Гевгелиско и во Берско. Под влијание на „ароманските агитатори“, дел од влашките четници во ВМОРО од Гевгелиско ја напуштиле Организацијата и пројавиле сепаратизам. Првата чета ја формирал извесен Нешо од селото Ливади, кој, по кратка илегална, заедно со сите свои соборци, им се предал на турските власти.³⁹ По него, чета формирал и Михаил Хандури.⁴⁰ За да го амортизира влашкиот сепаратизам, ениџевардарскиот војвода Апостол Петков го испратил својот подвојвода, Штерјо Канакеу-Јунана, да ги обиколува влашките села на Пајак Планина и да ги штити од грчки напади. Меѓутоа и Штерјо пројавил сепаратизам и започнал да дејствува како независен војвода на влашка чета. ВМОРО и овој пат реагирала, со тоа што Апостол Петков го разоружал Канакеу и го испратил во Бугарија.⁴¹ Според подоцнежниот војвода на „романска“ чета во Македонија, Кола Нича, чета била формирана и во Берско, а на нејзино чело стоел извесен Хали Жога.⁴²

Поради брзата интервенција на ВМОРО, овие чети не успеале да развијат поширока дејност. Нивното кратко постоење сепак било

³⁸ Архивско одделение на Институтот за национална историја – Скопје (натаму: АО ИНИ), Никола Кировъ Майски, *Гюрчин Наумовъ -Плякотъ, Крушовски войвода*, Сл.IV.133: 50-51.

³⁹ Хр. Шалдевъ, „Ичко Димитровъ Гюпчевъ, Изъ револуционните борби въ Паякъ планина“, *Илюстрация Илинденъ* 8 (1930): 5.

⁴⁰ „Memoriile căpetanului Cola Nicea despre istoricul formării cetelor de luptători Români pentru emanciparea politică a românimii din Macedonia – Document“, *Scara* 37 (2001): 109.

⁴¹ Шалдевъ, „Ичко Димитровъ Гюпчевъ“, 5.

⁴² „Memoriile căpetanului Cola Nicea“, 109.

доволно за османлиските власти и странските дипломати да констатираат дека и Власите се подготвуваат за вооружена акција. Од Атина стигнале обвинувања дека Романците вршат терор преку вооружени чети.⁴³ Османлискиот генерален конзул во Букурешт алармирал дека „романскиот комитет се обединил со бугарскиот“, а Хилми-паша го известил Големият везир дека се подготвува создавање на романски чети.⁴⁴ Со слично жалење и странските дипломати во Македонија констатираат дека се подготвувало создавање влашки и мешани влашко-албански чети.⁴⁵ Според реакциите, било јасно дека Османлиите и Големите сили нема да поддржат дејствување на „романски“ чети во Македонија, но уште појасно било дека без дозвола, логистика и сестрана помош од ВМОРО, опстанокот и успешното функционирање на „романските“ чети било осудено на брза пропаст.

Во Романија, сепак, не биле подготвени за соработка со една организација, којашто Букурешт ја сметал за бугарска и која претставувала „трн во окото“ на Султанот. Меѓутоа, текот на настаните ќе ја натера Романија да го преиспита тврдиот став. Зимата минала, се стопил снегот на планините, а заедно со зеленилото на Пајак и на Каракамен повторно се појавиле и грчките чети, кои, пролетта 1906 година, неколкукратно го засиле теророт против Власите. Во низата убиства врз Власи, најсилно одекнале два настани. На 28 април, во близина на Гревена, грчка чета нападнала влашки караван, составен од 19 луѓе, и притоа убила тројца од патниците, меѓу кои и едно мало дете. Настанот предизвикал бес во Романија, бидејќи романските весници пренеле погрешни податоци за бројот на убиените и известиле дека андартите убиле 64 влашки семејства.⁴⁶ Вториот настан бил многу погрозоморен. Во јуни 1906 година, тројца вооружени нападнале шест влашки дрводелци од селото Хума и, откако ги убиле со пушки, им ги искасапиле телата со секири. При ис-

⁴³ „Bandeles Aromâne“, *Revista Macedoniei* (București), 2.10.1905: 2.

⁴⁴ Костурско во македонската револуција, *Официални документи изв. тайнитъ турски архиви на великото везирство и на Хилми паша*, ed. Панчо Доревъ (София: Костурско благотворително братство, 1937), 67.

⁴⁵ *Австриски документи за историјата на македонскиот народ 1905 – 1906*, том I, ed. Данчо Зографски (Скопје: Архив на Македонија, 1977), 132, 136, 164.

⁴⁶ Nistor, *Problema Aromână*, 202.

ледувањето на околината, недалеку од местото кај што биле убиени дрводелците, властите нашле седум други трупа на селани од Хума, од кои петмина биле деца на возраст од 7 до 12 години, кои лежеле со раце врзани за грбот и со пресечени грла.⁴⁷ Немало доказ дека убијците биле Грци, уште повеќе што во реонот на Хума не било регистрирано присуство на грчки чети, но со оглед на етничката припадност на убиените, сите претпоставиле дека злосторството го извршиле андартти.

Речиси истовремено со настанот во Хума, Романија и Грција ги раскинале дипломатските односи. Министерот Лаховари истакнувал дека доколку Грција и Романија граничеле, војната ќе била неизбежна.⁴⁸ За среќа, двете земји ги делеле две други држави и илјада километри.

Војна сепак ќе биде објавена – не на Атина, туку на грчките андартти во Македонија. Овој пат било јасно дека „романските“ чети не би можеле да дејствуваат самостојно и дека ќе треба „да се проголта кнедла“ и да се побара соработка со македонските револуционери. Голтањето на кнедлата било уште потешко, бидејќи лицето со коешто требало да се договори соработката не бил никој друг туку Борис Сарафов, човекот што, со своите активности во 1900 година, ја предизвикал аферата Михајлеану и ги довел Романија и Бугарија пред прагот на војна.⁴⁹ Тешко може да се докаже улогата на официјален Букурешт во овие преговори. Романските архивски фондови не нудат доказ за диригирање или евентуално посредништво на романската влада. Меѓутоа, тоа што Романија се обидувала да го сокрие, не останало тајна за бугарските дипломати, кои, по обичај, биле детаљно запознаени со активностите на лидерите на ВМОРО. Бугарскиот дипломатски агент во Букурешт, Хр. Хесапчиев, дознал дека провладиното Друштво за македо-романска култура супсиди-

⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (натаму: BOA), Yıldız–Hususi Maruzat (Y.A.HUS.) 504/59; Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот, Зборник руска дипломатска документација*, том 5, 1906-1907 (Куманово: Просвета, 1998), 80-81.

⁴⁸ Max Demeter Peyfuss, *Chestiunea aromânească* (Bucuresti: Editura Enciclopedică, 1994), 95.

⁴⁹ Жеко Попов, *Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878-1902* (София: Медиакон, 1994), 428, 439-440.

рало влашки чети за борба против андартите и дека поддржувало врски со сарафистите во Софија за координирање на дејствијата и на тактиката на тие чети.⁵⁰ Во доверлив извештај до министерот за надворешни работи на Бугарија, дипломатот Андреј Тошев прави краток осврт врз дејноста на романската пропаганда во Македонија и констатира: „На заедничката акција на куцовлашките и нашите чети... ѝ претходеше извесен договор меѓу нашата Организација и некои романски кругови – договор, кој, колку што ми е познато, не беше туѓ и за букурешката влада“.⁵¹ Преговорите се воделе меѓу Друштвото од Букурешт и претставници на Организацијата во Софија. Медијатори во преговорите биле софискиот богаташ од влашкото село Маловиште, Гаки Трифон, и најекспонираниот дистрибутер на оружје во крушевскиот револуционерен округ, Таќу Љапу, кој, по бегството од Македонија, се стационирал во Софија и продолжил да работи со ВМОРО. Било договорено Друштвото, во соработка со претставници на ВМОРО во Софија, да формира чети составени од Власи, кои требале да дејствуваат во Македонија под врховна команда на Организацијата, а сето вооружување на четите да биде на романска сметка.⁵² Ваквиот договор ѝ одговарал и на Романија, бидејќи влашките четници би дејствувале во региони, каде што грчките андартти вршеле притисок врз пророманските Власи, но би оперирале како чета на ВМОРО и доколку би биле заробени или убиени од властите, би биле сметани за бугарски комитации.

Веднаш по постигнатиот договор, се пристапило кон собирање борци и војвода за првата чета. За војвода бил назначен 24-годишниот крушевчанец, Јорѓи Мучитано-Касапчето. Мучитано бил романски воспитаник, кој се школувал во романските училишта во Крушево и во Софија.⁵³ Покрај тоа, имал искуство со четникување,

⁵⁰ Жеко Попов, *Румњния и бџлгарският национален въпрос (Македония и Добруджа), 1903-1913г.* (София: Македонски научен институт, 2004), 129.

⁵¹ Петър Свирачев и Дарина Илиева, „Поверителен доклад от Андрей Тошев по македонския въпрос от 1907 г.“ *Известия на държавните архиви* 58 (1992): 158.

⁵² Ibid; Косту Дабижа, четник во првата „романска“ чета на ВМОРО потврдува дека средствата за оружје и прехрана биле испраќани од Романија (АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабижа*, 1895 – 1913, Сл. IV.90: 22).

⁵³ Theodor T. Burada, *Cercetări despre școalele românești din Turcia* (București: Românul, 1890), 51; Mihail Virgiliu Cordescu, 1866 – 1906, *Istoricul școalelor române*

бидејќи за време на Илинденското востание бил дел од четата на Ѓорче Петров.

Јорџи Мучитано

(Архивско одделение на Институтот за национална историја
АО ИНИ)

и заедно со четата на Иван Димов-Пашата тргнале кон Македонија.

Единствен извор за дејноста во првите осум месеци на четата на Мучитано се спомените на Косту Дабижа.⁵⁶ Секавањата на Дабижа се

din Turcia, Sofia și Turtucaia din Bulgaria și al seminariilor de limba română din Lipsa, Viena și Berlin (București: Tipografia curții regale, 1906), 354.

⁵⁴ АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабижа*, 11, 43а.

⁵⁵ Ibid, 8.

⁵⁶ Спомените, во машинопис, се чуваат во Институтот за национална историја во Скопје. Во 2013 година беше објавена нецелосна верзија од овие спомени: Косту Дабижа, *Секавања* (Скопје: Unia ti cultură-a Armănjlor dit Machidunii, 2013).

напишани речиси 50 години по настаните, па оттука се проблема-тични од аспект на хронологијата. Од друга страна, старецот Дабижа восхитувачки сликовито ги опишува местата и настаните и без разлика на баналностите и преувеличувањата, спомените се драгоцен извор за револуционерните борби во постилинденскиот период.

Веднаш по екипирањето и по регистрацијата на Кустендилскиот пункт, четата минала низ неколкудневна обука за ракување со оружје. Тука, четникот Таќи Динча (алијас Димитар Николов во „Дневникот на четите“) ненамерно го ранил Нача Митрушовски (алијас Атанас Томов), кој се вратил назад и четата останала со шест борци.⁵⁷ Комитите биле облечени во униформа на османлиските *авџи табури* (летечки одреди), што им овозможувало полесно да се движат низ османлиска територија. Во првата недела на септември 1906 година ја минале границата и користејќи ги каналите на Организацијата, кон крајот на истиот месец непречено пристигнале во својот реон.⁵⁸ Според „Дневникот на четите“, четата на Мучитано била наменета за Епир.⁵⁹ Меѓутоа, ниту стигнала во Епир, ниту пак нешто во спомените на Дабижа наведува дека Епир бил крајната дестинација. Местото каде што четата се стационираше и ги минала следните осум месеци било токму тоа каде што била најпотребна – во Берско и во Гевгелиско – односно, на територијата што ги поврзувала овие два региони – Ениџевардарското Блато.

Блатото денес не постои. Меѓу 1928–1932 било пресушено и претворено во обработлива површина. Но, кога таму пристигнала четата на Мучитано, тоа претставувало арена на најжестоки борби меѓу комитите и андартите. Борбите во Блатото и денес претставуваат централна тема во грчката „Македонска борба“, која доминира во спомените на андартите,⁶⁰ во историографијата посветена на Борбата,⁶¹ па дури и во, веројатно, најпознатата книга за млади во

⁵⁷ АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабижа*, 8.

⁵⁸ Детален опис на патувањето во: Ibid, 9–16.

⁵⁹ *Четите*, 75.

⁶⁰ На пример: Παπαγιώτης Παλατζανέτας, “Ο Μακεδονικός Αγών, Απομνημονεύματα”, *Αρχαίων Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1960): 5–41.

⁶¹ Борбите во Блатото се неизбежни во историските трудови во Грција посветени на „Македонската борба“ и би одзело голем простор доколку ги наведеме

Грција.⁶² Епопејата на Блатото сè уште ги привлекува историчарите во Македонија,⁶³ а била неизбежна и за летописецот на македонската револуционерна борба.⁶⁴

Четата на Мучитано се стационираше во југозападниот дел на Блатото, кај што изградила пет колиби.⁶⁵ Комитите на Апостол Петков го контролирале северозападниот дел на Блатото, а андартските чети доминирале во источните предели.⁶⁶ Основна задача на четата на Мучитано била да го попречи грчкото пропагандно влијание сред влашкото население во Берско и во Негушко. Дабижа се присекава: „Во тоа време бевме наречени ‘влашката чета’. И навистина, меѓу нас немаше ниеден Македонец, или некој друг. Сите бевме Власи. Ние работевме како таква чета и ни помагаа Власите во тој крај“.⁶⁷ Освен деноноќните борби со комарците, маларијата и неподносливиот влажен воздух, четата на Мучитано активно учествувала и во сите поголеми битки против андартите: во одбраната од андартскиот напад на колибите кај Жервохор на 14 ноември 1906 година, во комитскиот противнапад на андартската колиба Куга итн.⁶⁸ Андартите два пати се обиделе да ги привлечат Власите во Блатото, за да ја променат страната и да влезат во грчките редови, но и двата обиди завршиле неуспешно.⁶⁹ Четниците војувале и против Османлиите, за време на турскиот обид за протерување на комитите во декември 1906 година, а кога по заедничката турско-

повеќето од нив. Грчкиот поглед за борбите во Блатото е прецизно сублимиран во: Dakin, *The Greek Struggle*, 273-287.

⁶² Penelope Delta, *Secrets of the Swamp*, trans. Ruth Bobick (Portsmouth, NH: Peter E. Randall Publisher, 2012).

⁶³ Со темелната научна обработка на борбите во Блатото двојна книгата на Ванчо Ѓорѓиев, *Апостол Петков, кралот на Блатото* (Скопје: ДАРМ-Македоника литеара, 2013), 171-233.

⁶⁴ Хр. Сиљанов, *Освободителните борби на Македонија, томъ втори, следъ Илинденското вѣзстание* (София: Илинденска Организација, 1943), 160-191.

⁶⁵ АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабижа*, 16.

⁶⁶ Dakin, *The Greek Struggle*, 273-275.

⁶⁷ АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабижа*, 25.

⁶⁸ Ѓорѓиев, *Апостол Петков*, 221-222.

⁶⁹ Ιωάννης Παπαλαζάρου, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στην περιοχή των Γιαννιτσών, Γκόνος Γιώτας – Το Στοιχείο του Βάλτου* (Гјанитсá: Фίλιππος, 2007), 92; АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабижа*, 20-21.

грчка офанзива, во мај 1907 година, комитите биле истерани од Блатото, „градот на вода“, без ниту една жртва во повеќемесечните борби, го напуштила и шестчлената чета на Јорџи Мучитано.⁷⁰

Додека траеле османлиските подготовки за протерување на комитските чети од Блатото, во Софија се екипирале две нови „романски“ чети. Тајмингот (пролетта 1907) бил поврзан со случувањата во Романија. Во февруари 1907 година починал министерот за надворешни работи, Јакоб Лаховари, кој важел за неофицијален спонзор и заштитник на „романските“ чети во Македонија. Истиот месец започнало востание на романските селани, кое, во март, предизвикало пад на конзервативната влада и доаѓање на романските либерали на власт. Либералите го немале товарот на конзервативната влада во односите со Грција и не се очекувало дека би поддржале каква било вооружена акција на „романски“ чети во Македонија. Во тој контекст и Лазар Дума забележува дека владата на либералите „е против какво било вооружено движење на Ароманците и сака нашата акција да биде штитена само од Турците, со кои треба да бидеме во најдобри односи“.⁷¹ Премиерот Стурса ги потврдил стравувањата на Дума кога го одбил буџетот за финансирање на чуварската служба во Македонија за 1907/08 година.⁷² За да се преита очекуваната забрана за формирање чети, на почетокот на април 1907 година се пристапило кон екипирање и испраќање две нови „романски“ чети во Македонија. Првата чета ја предводел Александар Кошка од битолското село Гопеш – матурант на романскиот лицеј во Битола, учесник во Илинденското востание и подофицер во романската армија.⁷³ Покрај него, во четата, којашто требало да дејствува во Битолско, биле уште седуммина борци од: Крушево, Клисура, Маловиште и Гопеш. На чело на втората чета, која била наменета за Гревенско, стоел 40-годишниот Стерју Мљор Апостолина.⁷⁴

⁷⁰ АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабџа*, 22-24, 27-28.

⁷¹ Nistor, *Problema Aromână*, 125.

⁷² Ibid.

⁷³ R.S., „Bietul Alexandru Coșcă–Amintiri și date biografice”, *Românul dela Pind* (București), 10.06.1907: 2.

⁷⁴ Четата на Кошка ја сочинувале: Ташко Голи од Маловиште, Стерју Доминику, Ташку Шарку, Алексо Нане и Насту Стојанов од Крушево, Никола Мона од Клисура и Мита Гега од Гопеш. Во четата на Стерју Мљор Апостолина, покрај

Четите на Стерју Апостолина (лежи лево) и Александар Кошка (лежи десно)
(АО ИНИ)

За разлика од четата на Мучитано, за којашто до мај 1907 година не се знаело дека е „романска“, овој пат османлиските власти веднаш дознале дека се подготвува испраќање на чети, составени од Власи, во Македонија. Најпрво, генералниот конзул на Османлиската Империја во Букурешт, испратил извештај до своето МНР, каде што истакнал дека Друштвото за македо-романска култура испратило „неколку души во Софија, за да се договорат со Македонскиот комитет за организирање влашки чети и нивно испраќање во Македонија“, но и дека „во организирањето влашки чети е вмешан и поранешниот романски кабинет“. ⁷⁵ Потоа и османлискиот дипломатски претставник во Софија ги известил своите надредени во Цариград дека од Романија во бугарската метропола пристигнале око-

војводата, кој бил од пиндското село Периволи, биле и неговиот син Наки Апостолина, Мика Фуска и Стерју Ниби, сите од Периволи, како и Симо Краја од пиндското село Самарина (Види: *Четите*, 75.).

⁷⁵ *Документи изъ турските държавни архиви*, ч. II 1863-1909, ed. Панчо Доревъ (София: БАН, 1942), 277.

лу 10–15 Власи, кои требало да бидат испратени во македонските вилаети, облечени во униформи на грчката армија, со цел полесно да се движат низ патријаршиските региони во Македонија и да вршат притисок врз грчките села.⁷⁶ Четите се регистрирале на Кустендилскиот пункт на 27 април 1907 година, а на почетокот на мај веќе биле во Македонија. Четата на Апостолина успеала да им побегне на турските потери и да стигне во Гревенско, од каде што понекогаш ја минувала грчката граница и вршела вооружени акции во Тесалија.⁷⁷

Јорџи Мучитано и Александар Кошка со група влашки четници
(АО ИНИ)

⁷⁶ BOA, Hariciye Nezareti–Sofya Sefareti (HR. SFR.04) 240/37.

⁷⁷ “Memoriile căpetanului Cola Nicea”, 122; Нича накратко се задржува на дејноста на четата на Стерју Мљор Апостолина во Гревенско и, како најважна епизода од целокупното нејзино дејствување, го издвојува убиството што Апостолина го извршил врз гревенскиот митрополит Емилијанос. Не можеме да ја исклучиме инволвираноста на Апостолина во ова убиство, но, со оглед на тоа што Емилијанос бил убиен на крајот на септември 1911 година, убиството не може да се поврзе со дејноста на четата на Апостолина, која била расформирана 4 години пред да биде убиен грчкиот митрополит.

Втората чета немала среќа. Кошка и неговите четници стигнале до битолско-преспанскиот реон,⁷⁸ но на 23.05/5.06 биле забележани меѓу селата Курбиново и Сливница во Долна Преспа и четата била уништена. Според официјалните османлиски извори, четата броела 12 членови, од кои Кошка и други тројца биле убиени.⁷⁹ На почетокот биле лиферувани информации дека разбиената чета била грчка.⁸⁰ Меѓутоа, по истрагата на документите пронајдени кај мртвиот Кошка, османлиските власти утврдиле дека војводата со себе носел печат на кој пишувало „Главен предводник на романско-македонските чети“ и листи со имиња на жители од влашките села, кои требало да ѝ дадат логистичка поддршка на четата.⁸¹

Мртвото тело на војводата Кошка
(ДАРМ – подрачно одделение Битола,
фонд Браќа Манаки)

Сега Османлиите имале и докази за своите сомнежи дека во Македонија се испраќале „романски“ чети. Се огласиле и Грците. Министерот за надворешни работи на Грција, А. Скузес, приложил кај британските дипломати извештаи со докази „за постоење на куцовлашки чети и за нивното формирање во Бугарија“.⁸² Романија, очекувано, категорично негирала каква било вмешаност. Премиерот Стурса тврдел дека не постојат романски чети, но ветил истрага, по која, доколку се покажело дека има вистина во османлиските обвинувања, ќе презел мерки за осуетување на четите.⁸³ Кралот Карол се нашол во најнепријат-

⁷⁸ На пат кон Битолско, Кошка се сретнал со четата на Мучитано.

⁷⁹ *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903-1908*, ed. Драги Ѓорѓиев (Скопје: ДАРМ, 2007), 314-315.

⁸⁰ Αρχεῖον Υπουργείου Εξωτερικών (натаму: АУЕ), Κεντρική Υπηρεσία (натаму: КУ), Άνευ Αριθμού Κατατάξεως (натаму: ААК), Μακεδονικός Αγώνας Ημερολόγιο 1907, 10.06.1907.

⁸¹ Симон Дракул, *Македонија меѓу автономијата и дележот*, *Зборник руска дипломатска документација*, том 6, 1907–1908 (Скопје: Селектор, 2006), 159.

⁸² *Further correspondence respecting the affairs of south-eastern Europe, Turkey no.3* (London: Harrison and Sons, 1908), 52.

⁸³ *Документи изъ турскитѣ дѣржавни архиви*, 277.

на позиција. Во тек биле подготовки за склучување на турско-романска трговска спогодба, а во тој контекст романскиот крал добил орден од Султанот.⁸⁴ Затоа Карол побрзал да ги негира обвинувањата и истакнал дека во Македонија не постојат чети на романски комитации.⁸⁵ Медиумите во Романија едногласно ги отфрлиле обвинувањата и тврделе дека не се работи за романска чета, туку за Романци во бугарски чети, кои дејствувале под врховна команда на Борис Сарафов.⁸⁶ Засегнати од романското тврдење дека четата на Кошка била бугарска, бугарските дипломати од Софија и Цариград ги задолжиле своите агенти во Битола да спроведат темелна истрага за карактерот и целите на уништената чета. Податоците добиени од истрагата, спроведена меѓу добро информирани Власи од Битола и одредени кругови на ВМОРО, соодвествувале со вистината: четата била влашка, целта ѝ била да ги штити Власите од грчките чети, а писмата што биле пронајдени кај Кошка, потпишани од Сарафов и од Иван Гарванов, требало да овозможат непречено движење на четата низ каналите на Организацијата.⁸⁷

Прашината, по елиминирањето на четата на Кошка, веројатно брзо ќе спаднела, но активностите на борците на Мучитано ги минирале романските обиди да се докаже неинволвираност. По повлекувањето од Ениџевардарското Блато, четата на Мучитано, заедно со Михаил Хандури и десетината на Иван Златанов-Мухтарот (Златан) се повлекла во Берскиот Регион. Токму во тие денови, про-романските Власи во Берско ги доживувале најтешките мигови од почетокот на Македонската борба. Во ек бил целосен економски бојкот од страна на Грците и на гркоманите. По наредба на берскиот митрополит, на Власите од романската партија им било забрането да влегуваат во црквите, а на Грците им било наредено да престанат со какво било мешање со „Романците“ и под никакви услови да не им ги продаваат ни најнеопходните прехранбени продукти. Под грчки притисок и Турците и Евреите од Бер престанале да вр-

⁸⁴ “Вжтръшенъ отдѣлъ”, *Вѣсти* (Цариградъ/Ортакъой), 19.06.1907: 2.

⁸⁵ *Cuvântările Regelui Carol I*, 386.

⁸⁶ Ar. “Nu există bandă românească”, *Românul dela Pind* (București), 3.06.1907: 1; “Mișcarea bandelor din Macedonia”, *Adevărul* (București) 25.06.1907: 3.

⁸⁷ ДАРМ, Бугарски конзулат во Битола (1897-1912), м-4313, ф. 331, оп. 1, а.е. 228, дело 5, с. 4-5.

шат трговија со романските следбеници.⁸⁸ Паралелно со бојкотот, со уште поголем интензитет продолжила и физичката елиминација на *романизираните* и палењето на нивните сточарски колиби.⁸⁹ Всушност, неволјите на комитите во Блатото отвориле простор за посериозна грчка акција против романските приврзаници во Берско. Во обид да се исчисти Берскиот Регион од непријателски елементи, поранешниот лидер на андартите во Еницевардарското Блато, Телос Агапинос-Аграс, кој, по здобиените повреди во Блатото, работел како агент во Негуш, презел мерки „да ги одвои овците од козите“ во Берско,⁹⁰ т.е. им забранил на прогрчките Власи да се населуваат во колибарски населби, каде што живееле нивните проромански сонародници. На тој начин *романизираните* биле изолирани и станале лесен плен за андартските напади. Оттука, првите дејствија на четата на Мучитано биле токму во контекст на грчките обиди за разделување на Власите.

Грчките дипломати и агенти биле добро информирани за пристигнувањето на влашките четници. На 16 мај 1907 година, Аграс известува дека излегувајќи од Блатото, „валканите (комитите, м.з.) се распрснаа наваму-натаму. Моето училиште (чета, м.з.) се занимава со прогон на неколкумина појавени Власи, поранешни жители на Женева (Еницевардарското Блато, м.з.)“.⁹¹ Кон крајот на месецот, грчкиот генерален конзул во Солун, Коромилас, забележува дека во близина на влашките колиби во Граматиково дејствува „бугарско-романска чета под водство на Златан и Јорџи (Мучитано) од Крушево“, која, под закани со смрт, ги натерала грковлашките сточари повторно да се вратат во колибарските населби кај нивните сонародници од ро-

⁸⁸ ДАРМ, М.А.Е., f. Problema 21–Raportul politice de la Constantinopol, m-1715, vol. 53, Pennescu către Papiniu, 29.04.1907: 77-78; Ibid, Cionga către Pennescu, 12.06.1907: 134-135; Дракул, *Македонија*, т.6, 16; *Австриски документи за историјата на македонскиот народ 1907–1908*, том II, ed. Данчо Зографски (Скопје: Архив на Македонија, 1981), 26.

⁸⁹ АΥΕ/ΚΥ/ΑΑΚ/Μακεδονικός Αγώνας Ημερολόγιο 1907, 14.05.1907; Ibid, 19.05.1907; *Further correspondence*, 48-49; BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Selanik Evrakı (TFR.I SL.) 145/14440.

⁹⁰ *Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα περιοχής Βερμίου* (Νάουσα: Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσσας “Αναστάσιος Μιχαήλ ο Λόγιος”, 2002), 222.

⁹¹ Ibid, 226.

манската партија. Според Коромилас, во тие моменти четата на Мучитано имала 24 борци од: Ливади, Граматиково, Бер и Долјани.⁹²

Дејноста на „романската“ чета од крајот на мај до крајот на август 1907 година била будно следена и педантно регистрирана од: грчките, романските, руските, британските и австриските дипломати во Солунскиот Вилает, но и од османлиските власти. Покрај тоа, за сите настани поврзани со дејноста на оваа чета во Берско сведочат и два првостепени извори – спомените на Косту Дабижа и секавањата на Кола Нича, кој, заедно со уште неколку локални момчиња од Берско, ѝ се приклучил на четата по нејзиното излегување од Блатото.⁹³

Косту Дабижа (десно) со соборец
(АО ИНИ)

Оттука, мошне лесно може да се реконструира текот на настаните.

Најпознатата епизода од целокупното дејствување на сите „романски“ чети во Македонија се случила на почетокот на јуни 1907 година, кога, четата на Мучитано, го заробила и го обесила „најчистиот и најидеалниот херој на Македонската борба“ – Телос Аграс. Во основа, целата епизода е мошне комплицирана и вклучува обид за предавство на подвојвода на ВМОРО, план на некои првенци од Негуш да прекине грчкиот економски бојкот, кој им штетел на нивните материјални интереси и огромен гнев кај дел од локалното вла-

⁹² АΥΕ/ΚΥ/ΑΑΚ/Μακεδονικός Αγώνας Ημερολόγιο 1907, 31.05.1907 (απόσπασμα Ημερολόγιου).

⁹³ Спомените на Кола Нича се проблематични, не само поради очигледните преувеличувања, туку и поради тоа што не знаеме во колкава мера тој бил автор на мемоарите. Спомените се базираат на стари и на конфузни белешки на Нича, запишани во неговиот дневник, кои подоцна биле обработени и надополнети од поетот Кола Каратана. Види: Nicolae Cuşa, *Macedoromânii pe vâile istoriei* (Constanţa: Europolis, 1990), 51.

шко и македонско население, пропратен со желба за одмазда за убиените роднини. Накратко: По неколкунеделни подготовки, Аграс договорил средба со десетарот Иван Златанов (Златан), кој требал, заедно со Аграс, да отиде во Атина, а од таму како водач на грчка чета да се врати во Берско. На 3 јуни тргнал од Негуш, заедно со двајца негушки првенци и двајца водичи, за да се сретне со Златан, но најпрво бил пресретнат од група влашки четници предводени од Михаил Хандури, а потоа бил однесен кај Златан и кај Мучитано. Овој, вториот, и покрај силното противење на Златан, одлучил да ги зароби Аграс и еден од придружниците – Андони Мингас – и по неколкудневна одисеја низ берските и низ воденските села, ноќта, на 7 јуни, Аграс и Мингас биле обесени на ореово дрво меѓу селата Техово и Владово.⁹⁴

Бесењето на Аграс и на Мингас било единствениот чин на убиство извршен од четата на Мучитано во Берско. Постојано проследувана од грчките андарты,⁹⁵ четата сепак се ограничила на помирољубиви методи во својот настап кон Власите-гркомани. Всушност, иако бил наречен Касапчето, Јорџи Мучитано претпочитал да ги решава проблемите со збор, наместо со кама. Дури и кога го имал в раце Аграс, Мучитано предлагал да се испрати грчкиот водач во Софија, од каде што би пишувал за своето заробеништво и за позитивниот однос на комитите кон него, а одлуката за бесење на Аграс била донесена по силно инсистирање на селаните од Граматиково и

⁹⁴ За различните верзии поврзани со ова убиство, види: Θεοδ. Γρηγ. Κανελόπουλος, *Καπετάν Αγρας, Τέλλος Αγαπηνός, Εθνομάρτυς 1880-1907* (Αθήνα: Μυρτίδη, 1958), 120-149; Ιωάννης Υψηλάντης, *Ο Μακεδονικός Αγών, Η ιστορική και αυθεντική αλήθεια περί του δραματικού τέλους του Καπετάν Αγρα και του Αντ. Μίγγα, (Θεσσαλονίκη: 1961), 25-43; Γεώργιος Γεωργιάδης, “Ιστοριογραφική έρευνα περί του Άγρα και Μίγκα εις την πόλιν Ναούσης 1-4/3/1958, Αυτούσεις ιστορικές αφηγήσεις”, *Νιάουστα*, 131 (2010): 13-20; Ibid, 132 (2010): 12-18; *Αρχεία Μακεδονικού Αγώνα*, 479, 483-484, 494-495; “Memoriile căpetanului Cola Nicea”, 112-116; ΑΟ ΙΝΙ, *Спомени на Косту Дабича*, 30-33.*

⁹⁵ На 30 јуни 1907 година дошло до судир меѓу четата на Мучитано и грчка чета. Според грчки официјални извори, четата на Мучитано (во изворот наречен Хасапи) дала три жртви (ΑΥΕ/ΚΥ/ΑΑΚ/Μακεδονικός Αγώνας Ημερολόγιο 1907, 30.06.1907). За истата битка, Нича наведува дека Власите немале жртви, а Грците го загубиле својот водач и имале неколку ранети (“Memoriile căpetanului Cola Nicea”, 116).

од Саракиново.⁹⁶ Така и за време на неговиот престој во Берско, Мучитано држел говори за целите и за задачите на ВМОРО, упатувал закани до Власите-гркомани да ги отпишат своите деца од грчките и да ги запишуваат во романските училишта и ги принудувал Власите да започнат економски бојкот кон Грците во регионот, но не практикувал убиства.⁹⁷

Сепак, иако Мучитано не дозволувал убиства на невини луѓе, присуството на „романска“ чета не можело долго да се толерира и биле преземени мерки за нејзино отстранување. На 12 јули 1907 година, генералните конзули на Русија и Австро–Унгарија во Солун – Кохмански и Пара – минале низ влашките села во Берско и констатирале дека во близина на селото Долјани оперирала романска банда, предводена од Јорџи Мучитано. Притоа конзулите заклучиле дека селаните од Долјани знаеле за присуството на четата, ја штителе и ја поддржувале.⁹⁸ Веднаш реагирале и романските претставници во Македонија, коишто, како последица на обидот за релаксирање на грчко-романските односи,⁹⁹ се потрудиле да ја отстранат четата од нејзината база во Долјани. Инспекторот на романските училишта во Солунскиот Вилает, Николае Бацарија, го испратил ревизорот Јорџи Чонга во Берско, кој им наредил на учителите во романските училишта никако да не влегуваат во релации со Мучитано и им се заканил дека во спротивно ќе бидат отпуштени. Исто така, Чонга инсистирал, кај селаните од Долјани, да ги прекинат сите врски со четата.¹⁰⁰ Реагирале и Османлиите. Хилми-паша добил сигурни информации дека четата на Мучитано се хранела и се облеку-

⁹⁶ АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабџа*, 31-32.

⁹⁷ Ibid, 36-37.

⁹⁸ ДАРМ, М.А.Е., f. Problema 21–Raportul politice de la Constantinopol, m-1715, vol. 54, Bațaria către Papiniu, 19.07.1907: 3-7; Ibid, Pennescu către Papiniu, 09/22.08.1907: 13-17.

⁹⁹ Кралот Карол потпишал Указ, со кој, од 1 јули 1907 година, биле укинати сите репресивни мерки од страна на Романија кон грчките поданици и била укината безусловната забрана за увоз на стоки од Грција. Истиот чекор го презела и Грција кон романските поданици и стоки. Види: *Documents sur la politique exterieure du Royaume de Serbie 1903-1914*, t. II, vol. 4/I, ed. Vasilije Krestić (Belgrade: Académie serbe des sciences et des arts, 2008), 149-151.

¹⁰⁰ ДАРМ, М.А.Е., f. Problema 21–Raportul politice de la Constantinopol, m-1715, vol. 54, Bațaria către Papiniu, 19.07.1907: 3-7.

вала во селото Долјани и ја уживала поткрепата и заштитата на локалниот богаташ и член на берскиот *идаре меџлис*, Толи Хаџи Гого. Затоа, од страна на Хилми-паша, во Берско бил испратен инспекторот Н. Бацарија за да ги убеди Власите да се откажат од четата. Според Бацарија, селаните се согласиле да не ѝ даваат поткрепа на четата, но помладите селани одбиле да го прифатат барањето и воопшто не можело да им се повлијае. Затоа било одлучено дел од нив да бидат испратени на печалба во Америка, со што четата на Мучитано би ги изгубила најжестоките приврзаници.¹⁰¹ Грците, пак, редовно, а изгледа и со право, обвинувале дека четата на Мучитано ја ужива милоста на османлиските офицери во регионот, кои воопшто не ги штители Грците и одработувале за Мучитано, со тоа што ги принудувале гркоманите да се откажат од грчкото и да ги испраќаат своите деца во романските училишта.¹⁰² Во меѓувреме романските агенти во Македонија пресретнале преписка меѓу Мучитано и членот на задграничното претставништво на ВМОРО, со псевдоним Крум (Борис Сарафов, м.з.). Според пресретнатите писма, чијашто содржина, имајќи ги предвид чувствителните и точни податоци, се чини дека била автентична, Мучитано го известувал Сарафов за секој свој чекор и ги следел неговите наредби.¹⁰³ Романија ги искористила овие информации за да докаже дека четата на Мучитано не била романска, туку бугарска, но, без разлика каква била четата, станало јасно дека Мучитано треба да се повлече. Околу 11-12 август тој се поздравил со своите момчиња и тргнал кон Бугарија, откако претходно за свој заменик го назначил Михаил Хандури.¹⁰⁴

Мучитано бил авторитетен лидер, кој не одобрувал убиства врз цивили. Тој доаѓал од регион, каде што немало грчки чети и неговото семејство не настрадало од андартските напади. За разлика од него, Хандури потекнувал од селото Ливади (Мегленско), кое со години страдало од андартите. Покрај тоа, во четата на Хандури преовладувале локални влашки момчиња, кои се вклучиле во борбата

¹⁰¹ Документи изъ турските държавни архиви, 280.

¹⁰² АУЕ/КУ/ААК/Македоникос Аγώνας Ημερολόγιο 1907, 06.07.1907; Ibid, 19.07.1907.

¹⁰³ ДАРМ, М.А.Е., f. Problema 21–Raportul politice de la Constantinopol, m-1715, vol. 54, Papiniu către Sturdza, 16/29.08.1907: 23-26.

¹⁰⁴ АО ИНИ, Спомени на Косту Дабича, 37.

толку поради убиствата на нивни блиски роднини од страна на грчките чети.¹⁰⁵ Оттука, само ден-два по заминувањето на Мучитано, неговите поранешни четници започнале и практично да ги применуваат сите методи на андартите, а во одредени аспекти дури и ги надминале своите учители. Во август 1907 година, за прв пат од појавата на четите, грчките цивилни жртви убиени од Власи ги надминуваат влашките жртви убиени од андартите.¹⁰⁶ Читајќи ги спомените на Дабижа и на Нича, шокира леснотијата со којашто ги опишуваат убиствата: „Заробивме четворица Грци. Ги однесовме на местото, каде што беа убиени Власите и ги заклавме“;¹⁰⁷ „Христо Рошо пред очите ја гледаше сликата на убиените членови од своето семејство. Тој не сакаше да чуе за Грк. Го зеде јатаганот и почна да го касапи Гркот. Пиштеше Гркот, пиштеше и Рошо.“¹⁰⁸

Нича тврди дека локациите, каде што биле извршени убиствата, биле одбрани од стратешки причини. Наводно, целта била патните комуникации да станат небезбедни, со што би се зголемила цената на транспортот и влашките кирации би ги компензирале претрпените загуби за време на грчкиот економски бојкот.¹⁰⁹ Во секој случај, убиствата во август и особено колежот на седум негушки Грци крај селото Селиа на 7/20 септември 1907 година,¹¹⁰ ги принудиле властите на посериозна интервенција. Кон крајот на август, четата на Хандури ја напуштиле сите борци од оригиналната чета на Мучитано,¹¹¹ по што во неа останале само локални момчиња, кои, лишени од романските средства, целосно зависеле од својот

¹⁰⁵ Такви, на пример, биле Христо Рошо и Мита Здру, кои работеле како печалбари во Америка. Откако разбрале дека некои членови на нивните семејства биле убиени од андартите, се вратиле во Македонија за да станат четници (Ibid, 34).

¹⁰⁶ *Further correspondence*, 111-112. Билансот на жртвите во месец август бил: 7 убиени Грци од страна на четата на Хандури и 5 убиени Власи од грчките чети.

¹⁰⁷ АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабижа*, 38.

¹⁰⁸ Ibid, 39.

¹⁰⁹ „Memoriile căpetanului Cola Nicea”, 117.

¹¹⁰ АУЕ/КУ/ААК/Μακεδονικός Αγώνας Ημερολόγιο 1907, 07.09.1907; ДАРМ, Бугарски конзулат во Битола (1897-1912), м-4313, ф. 331, оп. 1, а.е. 228, дело 5, с. 7; *Австриски документи*, т.2, 47-48.

¹¹¹ АО ИНИ, *Спомени на Косту Дабижа*, 41.

покровител, Толи Хаџи Гого. Затоа, кон крајот на септември 1907 година, по наредба на Хилми-паша, Хаџи Гого бил уапсен и протеран од Берско.¹¹² Речиси истовремено со сургуноот на Хаџи Гого, четата на Стерју Апостолина, која дејствувала во Гревенско, испратила понуда до властите да се предаде, во замена за целосно помилување. Со надеж дека примерот на Апостолина ќе го следат и четниците на Хандури, Хилми-паша го искористил своето полномоштво да дава амнестија и ја прифатил понудата.¹¹³

Војводата Хандури, со борци од четата на Ј. Мучитано

Од лево кон десно: Михаил Хандури, Јорџи Гаџи Доду, Косту Дабижа, Наџи Кузман, Христа Преш, Таџи Динча, Унчу Дамаш и Никола Макри

(АО ИНИ)

Сето ова, како и доаѓањето на зимата, придонело четата на Хандури да се повлече. Со исклучок на еден изолиран инцидент на 24 ноември 1907 година, кога четата била откриена од андартите и протерана од колибите крај селото Топљани,¹¹⁴ не се регистрирани судири или убиства извршени од „романски“ чети. Пролетта 1908 година, на Хаџи Гого му било дозволено да се врати во Бер,¹¹⁵ а со него пов-

¹¹² АУЕ/КУ/ААК/Македоникос Αγώνας Ημερολόγιο 1907, 23.09.1907.

¹¹³ Дракул, *Македонија*, т.6, 159.

¹¹⁴ АУЕ/КУ/ААК/Македоникос Αγώνας Ημερολόγιο 1907, 25.11.1907.

¹¹⁵ Дракул, *Македонија*, т.6, 253.

торно се појавила и четата на Хандури. Сепак, овој пат таа била премала и немоќна за да претставува опасност за андартите и властите. Михаил Хандури одлучил самостојно да изврши атентат врз грчкиот митрополит во Солун, меѓутоа бил уапсен пред воопшто да му се приближи на митрополитот и бил осуден на смрт.¹¹⁶ Во мај 1908 година, нов војвода на четата, која сега броела едвај 4-5 борци, станал Кола Нича.¹¹⁷

Четата на Кола Нича
(АО ИНИ)

Во следните неколку месеци, борбата на четата против андартите се свела на „игра на мачка и глушец“, во која побројните и помоќни андарти ја ловеле малата чета на Нича.¹¹⁸ Епилогот најверојатно би бил поразителен за „романската“ чета доколку, во јули, не се случела Младотурската револуција. Како и нивните довчерашни противници, андартите, влашките четници се симнале од планините и ги запоседнале фото-ателјеата во Солун и во Битола.¹¹⁹

¹¹⁶ „Memoriile căpetanului Cola Nicea”, 119.

¹¹⁷ Vasile Diamandi-Aminceanu, *Românii din Peninsula Balcanică* (București: Institutul de arte grafice, 1938), 190.

¹¹⁸ Dakin, *The Greek Struggle*, 366. Повикувајќи се на грчки извори, Дејкин пишува дека водач на „романизираната чета“ бил Муша Дарлајани. Војвода сепак бил Нича, а Дарлајани бил негов четник.

¹¹⁹ Токму од младотурската ера потекнуваат најголемиот број фотографии на влашките четници во комитска или поретко во цивилна облека. Од овој пери-

Четата на Кола Нича со група берчани
(поштенска картичка)

Ј. Мучитано со дел од своите четници
(Иллюстрация Илинденъ, 10 [40], София
1932, с.15)

Стерју Мљор Апостолина
(ДАРМ – Битола,
фонд Браќа Манакџи)

од се фотографиите на четата на Кола Нича, фотографии на Мучитано, Апостолина и на дел од нивните четници.

Горните редови претставуваат пионерски обид за научна синтеза и анализа на активностите на т.н. романски чети во Македонија (1906 – 1908). Разбирливо, како и при секој друг почеток, се оставени празнини, кои допрва треба да се пополнат. Користените архивски фондови, објавени извори и мемоарска литература од романска, грчка, османлиска, бугарска, српска, руска, британска, австроунгарска и влашка провениенција, даваат одговори на голем број поставени прашања и дилеми, меѓутоа, сè уште не е докрај објаснета улогата на романската држава при формирањето на четите, ниту пак активностите на дел од овие чети.¹²⁰ Веруваме дека дополнителни истражувања во: архивите на романското министерство за надворешни работи, архивите на Друштвото за македо-романска култура или личните архиви на водачите на ВМОРО, ќе ги пополнат празнините.

Внимателниот читател забележа дека придавката *романски*, во контекст на четите, беше редовно употребувана во наводници. Во српските чети во Македонија членувале и етнички Срби од српското кралство. Во грчките чети доминирале Критјани и офицери од Грција. Дури и во четите на ВМОРО имало борци родум од Бугарија. Но во „романските“ чети сите членови биле македонски Власи, а самите четници зборуваат за „влашки чети“. Оттука, нелогично звучат грчките, руските, а понекогаш и турските дипломати, кои, во своите извештаи, овие влашки чети ги нарекуваат романски. Од друга страна, непобитен факт е дека екипирањето, вооружувањето

¹²⁰ Покрај досега споменатите чети, во Османлиската Империја дејствувале уште неколку други чети, составени од *романизирани* Власи. Така, на пример, Кола Нича забележува дека во Епир, во околината на Јанина, дејствувала „романска чета... предводена од Скупра, Будас и Нику Баламоти“, за чиешто уништување грчката влада распишала парична награда. Нича си споменува и за „романска“ чета што дејствувала во Албанија (Корчанско). Оваа чета ја предводеле Апостол Кочкона и Танаси Насту (“Memoriile căpetanului Cola Nicea”, 122-123). Сепак, двете чети не дејствувале како чети на ВМОРО, ниту пак наидовме на податоци дека биле финансирани од романски фондови, па оттука не беа разгледани во горните редови. Во фондот Браќа Манаки се чуваат фотографии од Коста Скупра, Нику Баламоти, Апостол Кочкона и дел од нивните четници. Види: ДАРМ- подрачно одделение Битола, ф. Браќа Манаки, фото. бр. 745, 868, 869, 997 и 1874.

и прехраната на четите биле обезбедени со финансиски средства, кои пристигнувале од Романија, а бугарските и османлиските дипломати тврделе дека конзервативната влада во Букурешт била добро запознаена и посредно го диригирала формирањето на четите. Факт е и дека сите членови на четите биле романски воспитаници и, свесно или несвесно, одработувале за Романија, со тоа што ги принудувале Власите од грчката партија да ги отпишуваат своите деца од грчките и да ги запишуваат во романските училишта. Со оглед на тоа што во четите членувале исклучиво Власи, не би погрешиле ако ги наречеме „влашки чети“. Но и во дел од грчките андартски чети доминирале Власи, а некои од нив биле составени само од Власи. Така, доколку го следиме горното правило, овие андартски чети би требало да ги наречеме „влашки чети“. Веројатно најпрецизен начин за именување на третираните чети би бил: чети на Македонската револуционерна организација, составени од Власи, кои биле финансирани од романски фондови. Во интерес на просторот, сепак се одлучивме за терминот „романски“ чети.

Nikola MINOV

THE “ROMANIAN” BANDS OF THE MACEDONIAN REVOLUTIONARY ORGANIZATION (1906-1908)

-SUMMARY-

The paper deals with the formation and the activities of the so-called Romanian armed bands in Ottoman Macedonia, during the later stages of the Macedonian Struggle. These bands were consisted of pro-Romanian Vlachs from Macedonia and their main assignment was to fight the Greek bands of *andartes* and to protect the pro-Romanian communities. The paper analyses the key factors behind the decision to send “Romanian” armed bands in Macedonia, as well as the role of the Romanian state and the Internal Macedonian-Adrianople Revolutionary Organization in the creation, funding and disbandment of these bands.

Tatjana PANOVA-IGNJATOVIK

"Ss. Cyril and Methodius" University – Skopje

"Blazhe Koneski" Faculty of Philology

**THE BRITISH TRAVEL WRITERS ON THE
MACEDONIAN CULTURAL IDENTITY
(From the beginning of the 20th c. until the end
of the First World War)**

1. Defining cultural identity

The issue of *identity* is as old as humanity and is in close correlation with the issues of *alterity* and *otherness*: even in mythical tradition it has been formed and determined through the prism of the Other. In debates on the notion of identity, that became popular in the 20th century, two traditions prevail: the psychodynamic and sociological. The concept has created a quandary for researchers through the relation with the notion of *difference* in post-structuralism (R. Barthes) and in deconstruction (J. Derrida) or with the concept of *identification*, or transfer in psychoanalytic criticism (J. Lacan). All of these concepts reexamine Hegelian logic or the opinion implying that identities are only produced through processes of differentiation. The controversy of this conception is that identity, in the relation identity – difference, at the same time, establishes the entirety of this contradiction. In other words, the vacillation in the explanation of the notion lies in the question: is identity the *cause* (assumption) or the *result* (consequence) of a certain sequence of differences. The emancipation identification presupposes the intent of the entity to achieve inner homogenization through overcoming the diffe-

rence between self and the hostile representation of the other.¹ From a philosophical point of view, defining “the other”, leads primarily to “the understanding of the other as another human being in his/her differentiation”.²

The existence and cognition of cultural identity is, nevertheless, one of the basic human needs. Therefore, the crisis of identity or the inability of his/her self-determination is rightfully considered as cruel as the physical threat for the individual. In the frames of the cultural theory it is already ascertained that when we construct and discover our own identity, we do not isolate ourselves from the “others”, but we are engaged in a continual dialogue with them. According to the philosopher Charles Taylor, and in the spirit of the literary and cultural views of Mikhail Bakhtin on dialogism, human identity is created and realised through a continual dialogue, and that is the crucial characteristic of human life, whereby what is apparent is the mutual respect for the intellectual, political and culturally different *otherness*. It is through the dialogue that one’s own identity is formed and self belongingness is constructed.³

Actually, the concept of cultural identity is redefined in the light of the dialogical philosophical and political option. In that context, as Sheleva states: “the principle of identity coincides with the principle of the dialogicality, otherness, inclusiveness, multiplication, ... in other words, the authoritarian ideology of the wholesomeness, monologism and unanimity is currently replaced with the ideology that studies and emphasizes, above all, the gender, ethnic and cultural differences, i.e. their constitutive necessity and complexity”.⁴

If we postulate *culture* itself as a principle of identity, then on the global cultural and political stage non-dominant nations, as well as the others can show, affirm and defend the values of their own spiritual culture, i.e. their authenticity and subsistence. *Cultural identity*, accordingly, presupposes the right of nations to exist under their own name,

¹ Иван Цепароски, “За аспектите на другоста”, Foreword to *Аспекти на другоста, Зборник по културологија*. (Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2007), 7-16.

² Ted Honderich, *The Oxford Companion to Philosophy*. (Oxford: Oxford University Press, 1995), 637.

³ Чарлс Тејлор, *Мултикултурализам: огледи за политиката на признавање* (превод: Огнен Чемерски), (Скопје: Евро-Балкан пресс, 2004), 31.

⁴ Елизабета Шелева, *Културолошки есеи*, (Скопје: Магор, 2000), 124.

to speak their own language, to live according to the heritage of their own culture.

Nevertheless, as regards its national and cultural classification, Macedonia, depending on the national background of the author, interpreter, either exists, or is intentionally disputed, i.e. denied in some of its aspects (for example, language, nationality, statehood). The problematic historical identity is, of course, inspired by the forceful partition of its tissue that the neighbouring Balkan states had carried out in the aftermath of the Berlin congress.⁵ Moreover, Macedonian nationalism was belated, grew slowly and, at times, manifested confusing tendencies and orientations that were, for the most part, consequences of its protracted illegitimate status.

However, the autochthonous cultural values are expressed in the frames of the material, spiritual and social culture of one nation. Their impact on the environment is of a crucial importance for the development of the society. The identification with a particular culture is determined by our sense of belonging to a particular culture.⁶ We can only be members of particular culture if, as a first condition, we believe we are. We also need to sincerely share some beliefs about values, strategy, be-

⁵ They fought for Macedonia with propaganda and force, against each other and the nascent Macedonian nationalists. A prolonged struggle culminated in 1913 with the forceful partition of Macedonia after the Second Balkan or Inter-Allied War between Bulgaria, on one side, and allied Greece and Serbia, on the other. Each of these three states consolidated their control over their respective parts of Macedonia, and throughout the inter-war years inaugurated and implemented policies intended to destroy any manifestations of Macedonian nationalism, patriotism or particularism. Consequently, until World War II, unlike the other nationalisms in the Balkans or in eastern Europe more generally, Macedonian nationalism developed without the aid of legal political, church, educational or cultural institutions. (Rossos 1994: <http://www.maknews.com/html/articles/rossos/rossos1.html#top>)

⁶ The intercultural dialogue depends on, i.e. is restricted by certain frames that are hierarchically ordered and interrelated on several logical levels, as presented by Robert Dilts, a co-founder of Neuro-Linguistic Programming, that is, the explanatory model which shows how individuals construct their map of the world. He initially isolated five levels, a hierarchy of frames which all biological or social systems operate within. The levels are hierarchically ordered and interrelated, in that the higher level organizes the information on the level below. The levels are as follows: environment ↔ behavior ↔ strategies/skills ↔ beliefs/values ↔ cultural identity: David Katan, *Translating Cultures* (Manchester: St. Jerome Publishing, 1999), 36-37.

havior and appropriate environments. In the same vein, if behavior is to be seen as part of culture it will have to be congruent with a set of beliefs shared by that culture, i.e. traditions which are common for a particular culture.⁷

2. The Macedonian cultural identity from the prism of the British travel writers (early 20th century – First World War)

Language and religion are the most dominant determiners of individuality and self-identification. The Macedonian people have kept a strong sense of belongingness to their village, their church, and the neighbourhood. Therefore, the interest of the scientists and researchers was aimed at the Macedonian peasants and the particularity of their language.

In the late-nineteenth century, more writers and educators began using the term “Macedonian” to refer to what they saw as a unique language or people, and not just a geographic region. The word “Macedonian” itself entered a period of flux and contest over its meaning. This fluidity lent the culture of the region a feeling of malleability, and opened the region to the claims of competing nationalist groups.

The current relevance of the Macedonian question at the end of the 19th century made some of the most prominent representatives of politics and scholars express their views on it. A special place among them belongs to the well-known British statesman, **William Gladstone** (1809-1898), who, on the invitation of the Byron Society, expressed his view on the Macedonian question in the letter addressed to the President of the Byron Society. The letter was reprinted in the *Daily News* (London) on 15th August 1903, p.8: “Next to the Ottoman Government nothing can be more deplorable and blameworthy than jealousies between Greek and Slav, and plans by the States already existing for appropriating other territory. Why not Macedonia for Macedonians as well as Bulgaria for Bulgarians and Servia for Servians?”⁸

The English professor and historian **William Miller** in the course of his periodic sojourns in Macedonia (1896, 1897 and 1898) summari-

⁷ Katan, *Translating Cultures*, 43.

⁸ William Gladstone, “On The Macedonian Question”, *The Times*, 6th February, 1897, p. 12., in *Documents on the Struggle of the Macedonian People for Independence and a Nation-State*, (Skopje: Kultura, 1985), 406-407.

zed his views in his work *Travel and Politics in the Near East*, London 1898. He stressed the role of the Bulgarian, Serbian, Greek, Austrian and Albanian propaganda in Macedonia, directed towards the assimilation of the Macedonian people, and noted that: "Macedonia, that promised land for which six Balkan nationalities and at least one great European Power are eagerly scheming ... the rival claims of the various competitors overlap each other. To Bulgarian, Serb, and Greek alike, Macedonia is the 'promised land', and the aspirations of the one can only be satisfied by ignoring those of the others. No one who knows the past history and present politics of the Balkan Peninsula can hope for any mutual arrangement, any policy of concessions, between these candidates."⁹ Moreover, regarding the Macedonian identity he stressed that "The Macedonians ... belong to none of these rival races" and that they were compelled "to forget their mother-tongue and learn Greek."¹⁰

Referring to the Macedonian question, he emphasized that it "is perhaps the most dangerous problem which the statesmen of Europe will have to face in the near future."¹¹ Miller also suggested a possible solution to the Macedonian question, in line with the political view held by the British statesman William Gladstone: "Europe has, it is said, conceded Bulgaria to the Bulgarians, and Servia to the Servians; why should she not give Macedonia to the Macedonians, either as an autonomous province of Turkey, or as an independent Balkan State? This solution, although it received the high approval of Mr. Gladstone, whose services will never be forgotten by the Balkan peoples, seems, in my humble judgment, impossible."¹²

A vigilant observation of the activities of different associations in the British society and their contribution to a more realistic perception of the ethno-national identity of the Macedonians and their aspirations for national self-determination, self-government and a nation-state

⁹ William Miller, *Travel and Politics in the Near East*, (London : T. Fisher Unwin, 1898), 372. (http://www.archive.org/stream/travelspoliticsioomilluoft/travelspoliticsioomilluoft_djvu.txt)

¹⁰ Ibid., 384.

¹¹ Ibid., 369.

¹² Ibid., 388.

leads to the conclusion that the London based Balkan Committee had the most significant role, in that respect.¹³

The basic aim of the Balkan Committee, founded in London in 1903, was to put pressure to bear on the British Government to reduce the danger of war in the Near East and to make the Turkish Government carry out the necessary reforms in Macedonia. The Committee was founded by the supporters of reforms in Turkey with a view to influence the Foreign Office and the Parliament of their country to insist on the improvement of the conditions in Macedonia and they were motivated solely by humanitarian considerations. The Committee included eminent members of the British Parliament, representatives of the Church, politicians, academics, journalists and historians, such as: Sir Arthur J. Evans, James Bryce, Lord Henry P. Fitz-Maurice, Henry Brailsford, and others. Its activity (political, publicistic, and humanitarian) became especially prominent during the Ilinden rising in August 1903, during the revolution of the Young Turks and during the Balkan Wars. The committee published a special Memorandum aimed at generating public interest, entitled: "Our Duty towards Macedonia". Moreover, by the end of World war I (February 1919) its members supported the Memorandum by James D. Bouchier, advocating autonomy of Macedonia. The activity of the Balkan Committee after WWI was especially significant. The initiatives of the Committee were directed towards granting *cultural autonomy* to the parts of Macedonia under Greece and Yugoslavia, and especially for the right of the Macedonian children to be educated in Macedonian language in primary education.¹⁴

The prominent British (Irish) journalist and publicist **James D. Bouchier** was a great friend of Macedonia from as early as 1903. He continued his pro-Macedonian activity after the Ilinden Uprising. He was also active at the time of the Paris Peace Conference and interceded in favour of a just solution to the Macedonian Question. The result of that activity was also this Memorandum sent to British political circles, as well as to the US President Woodrow Wilson and the European

¹³ Христо Андонов – Полјански, "Македонското прашање" in *Одбрани дела, том III* (Скопје: Мисла, 1983), 439.

¹⁴ Panov, Andonov-Poljanski, *Documents on the Struggle of the Macedonian People...*, 423- 425.

press.¹⁵ He advocated for preserving the wholeness of Macedonia and introducing autonomous government in Macedonia, under protection of the Great Powers. He also affirmed the principle "Macedonia for the Macedonians":

"... the natural conclusion is that they should govern themselves and that the principle "Macedonia for the Macedonians" should be adopted. The autonomous Macedonian State would extend from the Sar Mountains (the Serbian ethnical boundary) on the north, to the Aegean Sea on the south, and from the Bulgarian frontier on the east to the Albanian on the west. The southern frontier, extending from Lake Kastoria to the mouth of the Vardar, would leave Verria to Greece, which would also retain Nigrita and the Chalcidice Peninsula. It would be desirable that the autonomous State should be policed by a Great Power, America for preference, during the earlier years of its existence".¹⁶

The British publicist **Allen Upward** in his work *The East End of Europe*, points out the separateness of the Macedonian people and their language:

"...I asked him what language they spoke, and my Greek interpreter carelessly rendered the answer Bulgare. The man himself had said Makedonski. I drew attention to this word and the witness explained that he did not consider the rural dialect used in Macedonia the same as Bulgarian, and refused to call it by that name. It was Macedonian, a word to which he gave the Slav form of Makedonski, but which I was to hear farther north in the Greek form of Makedonike.

And so the "Bulgarophone" villagers are no longer willing to admit that they speak Bulgarian. They have coined a new term of their own accord, and henceforth their dialect, until they have got rid of it, is to be known as "Macedonian." My Athenian friends were delighted when I told them of this on my return. It should give even greater pleasure to those Bulgarian agents who are so anxious to see the Macedonians thought that they are Macedonians."¹⁷

¹⁵ Memorandum by James Bouchier *On The Constitution Of Macedonia*, London, 26th February 1919, in *Documents on the Struggle of the Macedonian People for Independence and a Nation-State*, 1985: 651-652.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Allen Upward, *The East End of Europe* (London, 1908), 204-205.

In relation to the Macedonian cultural identity, the study by **G.F. Abbott**, *The Tale of a Tour in Macedonia*, London 1903, is of great importance. He systematically noted his impressions from the expedition throughout Macedonia, carried out under the auspices of Cambridge University in August 1900. His aim, as he stated in the *Introduction*, was to study the folklore in Macedonia and “to describe things as they presented themselves to his own eyes, without favour and without fear”. This travel book contains significant data on the Macedonian people, which he allocated as having their own culture and language,¹⁸ and through a detailed analysis on the family life, customs, legends and folklore elements, he came to the conclusion that it is a separate people, thus, naming them “Macedonian peasants, or the Macedonians.”¹⁹

Having realised the complexity of the problem about the recognition of the Macedonian cultural identity, he acknowledged that:

“Truth to tell, it is rarely possible to assign to the Slavs of Macedonia a distinct nationality with any degree of certainty. Their language is undoubtedly a Slavonic dialect, purer in the north, more and more mixed with Greek as it proceeds towards the south. Beyond this it is hazardous to go. A Macedonian Slav is equally intelligible, or unintelligible, to the Servian and to the Bulgarian. In some districts the resemblance is closer to one idiom; in others, closer to the other. But this resemblance does not always correspond with the vicinity of the one state or the other. Hence the impossibility of drawing hard and fast lines between the rival spheres of influence.”²⁰

Being aware of the influence of the propaganda of the neighbouring states – Bulgaria, Greece and Serbia, he described the methods “adopted by these latter-day fishers of souls”, but he also stressed that “there are men who will not sell their souls for silver.”²¹

As distinct Macedonian cultural values he selected the legends on Marko Kralyevich,²² as well as on King Philip of Macedon, which led him to the following conclusions:

¹⁸ George Frederick Abbott, *The Tale of a Tour in Macedonia* (London: Edward Arnold, 1903), 60-61, 80-81, 109-110, 112.

¹⁹ Ibid., 61, 77, 80, 98, 109, 112, 233.

²⁰ Ibid., 80.

²¹ Ibid., 157.

²² Ibid, 159.

“When one considers the waves of barbarism which have swept over the country during the last twenty centuries, these memorials of the great king’s fame, slight and fabulous as they are, have an interest none the less real because it is not antiquarian. They show that national consciousness is not dead. The glorious past still shines through with a dim and fitful light, through the misery of the present.”²³

The physical characteristics of the Macedonian women were also appealing to G. F. Abbott, of whom he “carried away most pleasant memories.”²⁴ Not only on account of their beauty, although that was “remarkable enough: pale, refined faces; great chestnut eyes overshadowed by long-fringed eyelids; pencilled eyebrows; small rosy mouths and round chins”, but he also found their personal charm as remarkable, especially “their easy self-possession.”²⁵

Moreover, he noted another distinctive feature of some Macedonian women: “Many of these women had the sign of the cross tattooed between their eyebrows. At first I took this to be a misguided attempt at personal embellishment; but I was subsequently informed that it was a brand imprinted in early youth, so that they might be identified as Christians and reclaimed as such, should they be abducted by a Mohammedan and forced to join his harem. Prospective abductions of girls of tender age are not uncommon.”²⁶ He rightly perceived this strategy of the Macedonians in their attempt to preserve their identity.

The strategy of a cross tattoo is also mentioned by M. E. Durham in her work *The Burden of the Balkans*: “Some of the Christian women had a small cross tattooed between their eyebrows”²⁷.

Mary Edith Durham (1863–1944) was a British traveller, artist and writer who became famous for her anthropological accounts of life in the Balkans in the early 20th century and wrote seven books on Balkan affairs. She worked in a variety of relief organisations, painted and wrote, and collected folklore and folk art. In her work *The Burden of the*

²³ Ibid., 98–99.

²⁴ Ibid., 135.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid., 171.

²⁷ Mary Edith Durham, *The Burden of the Balkans* (London: E. Arnold, 1905), 258.

Balkans, 1905, Durham focused on the Macedonian peasant women, whom she called somewhat ironically "my golden sisters".

And this is how she described the efforts of Macedonian peasant women to get some extra food from the British Relief Fund: "It is astonishing how slow-witted my golden sisters are, and how impossible it is to drive a new idea into them. Animal-like, they have learnt that food is to be found in a certain spot, and they return and return again"²⁸.

She admitted that her opinion about the Macedonian peasants was less than positive:

"I cannot pretend that this peasantry is in any way lovable or admirable. As far as I have seen it, it is the peasantry of the lowest type, dull-witted and of poor physique, inferior to any of the other Balkan races with which I am acquainted, and under the present government it can never by any possibility become any better". She offered a remedy: "A Christian ruler under the supervision of the Powers and not the Sultan is the only cure for existing evils, and even then progress will be effected but slowly"²⁹.

Henry Brailsford, a writer and journalist, was a prominent member of the Balkan Committee and led a relief mission to Macedonia in 1903. In 1913 he was appointed to the Carnegie Commission of Enquiry on the origin of the Balkan Wars. In his work *Macedonia: Its Races and Their Future* (London, 1906), Brailsford identified the fluidity of the Macedonian identity during travels to the Macedonian town of Manastir (now Bitola), marveling at the manner in which a peasant from a smaller, nearby village responded to questions about his identity:

"Is your village Greek," I asked him, "or Bulgarian?" "Well," he replied, "it is Bulgarian now, but four years ago it was Greek." The answer seemed to him entirely natural and commonplace. "How," I asked in some bewilderment, "did that miracle come about?" "Why," said he, "we are all poor men, but we want to have our own school and a priest who will look after us properly. We used to have a Greek teacher. We paid him £5 a year and his bread, while the Greek consul paid him another

²⁸ M. E. Durham, "My Golden Sisters. A Macedonian Picture", *The Monthly Review*, vol. 15 (May 1904), 73.

²⁹ *Ibid.*, 81.

£5; but we had no priest of our own. We shared a priest with several other villages, but he was very unpunctual and remiss. We went to the Greek Bishop to complain, but he refused to do anything for us. The Bulgarians heard of this and they came and made us an offer. They said they would give us a priest who would live in the village and a teacher to whom we need pay nothing. Well, sir, ours is a poor village, and so of course we became Bulgarians."³⁰

The answer Brailsford's queries elicited indicate that even as a handful of intellectuals began articulating the case for elements of Macedonian cultural uniqueness, the vast majority of Christians in Macedonia remained detached from national movements. Villagers in the Macedonian region still remained largely indifferent to Macedonian, and even Greek and Bulgarian, nationalisms unless a particular ideology offered them concrete benefits, such as a priest who spoke the local vernacular and a school where the teacher and the students could understand one another.

Brailsford was quick to understand the important role that religion played in shaping not only individual, but also familial, village, and even regional identity in Macedonia. Toleration of Christianity had been a feature of the Ottoman state for several hundred years. After the Bulgarian Orthodox Church became independent again in 1870, Orthodox Christians in the Balkans faced a challenge to identify themselves not only as such, but also as *Bulgarian Orthodox* or *Greek Orthodox* Christians. By extension, one's choice of religious denomination went a long way toward defining his own national affiliation as well. Brailsford noted the way that religious affiliation transcended boundaries in European Turkey:

"It is not so much the religious instincts of the Balkan peasant as his political conditions which explain his passionate attachment to his church... His fidelity to his church has been through five centuries one continuous martyrdom. ... It is the only free and communal life which the Turks permit him. It is essentially a national organization"³¹.

However, Brailsford makes too much of the coincidence of religion and nationality in Macedonia. While the two often correlated during this

³⁰ Henry N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*. (London: Methuen & Co., 1906), 102.

³¹ *Ibid.*, 61.

period, they were not necessarily one and the same. Many individuals changed religions - either by choice or not - during the Ottoman period, just as they changed nationalities. Sometimes these changes took place simultaneously, but not always.³² Given the prominent role that biological determination played in much of his writing on ethnicity, Brailsford might not have believed that an individual could be both Greek *and* Bulgarian. And even if he would not support the notion that Greeks and Bulgarians were objectively different by blood, he was at least willing to attribute generalizable traits to the different groups that, he argued, transcended village and family. More accurately though, he understood that religion had become a telling marker of national identity during this age.³³

However, he underlined the fact that they have characteristics of a distinct cultural entity with ancient tradition and primeval values:

"Their passion is not for their race but for their country. They are a people of the soil fixed in their immemorial villages, with a limited range of sentiments which play piously around their mountains, their rivers and their ancient churches. A nation of peasants which starts with these conservative qualities will readily develop a genuine local patriotism. And this indeed has happened despite adverse circumstances. Their ballads of revolt, in which the word "Macedonia" recurs in every chorus, prove that they have already a fatherland"³⁴.

Actually, depending on the values and beliefs, certain strategies are chosen that result in certain behaviour in response to the environment. Certain skills are developed as separate strategies, expressed through various forms of behaviour of the native population towards the foreigner, i.e. towards the *other*. However, in cross-cultural encounters such strategies are interpreted differently, that is, they are transmitted as alternative metamessages.

³² Villagers often chose their method of self identification based on a number of factors, such as the ability to educate their children and worship in a familiar language, and not necessarily because of political beliefs. The Macedonian community that accepted the Bulgarian priest began to imagine itself as Bulgarians at a point in time, but this choice by no means precluded them from making a different choice as political, economic, and cultural events warranted.

³³ Ibid., 61.

³⁴ Ibid., 184.

Hence, regarding the inferior position of women in the East, in general, Brailsford was right to conclude that it was due to complex reasons which make sense within the framework of their culture, that she is obliged to remain in the house, in fact, “she is the house... a woman's absence from the house is contrary to her role.” One reason, according to him, was the Turkish influence which “has had its part in delaying their emancipation.”³⁵

“The position of women in the East is a subject on which one is apt to form hasty judgments. Certainly they are everywhere treated as the recognised inferiors of the men... This is more noticeable, however, in lands still under Turkish rule”³⁶.

However, women were mostly tied to their home where they were safe from being abused or abducted by Turkish soldiers. As, he noted: “The native women accordingly keep indoors as much as possible, for the outer world is for their imagination a place in which Turkish soldiers lie in wait to hurl abuse at them”³⁷

In the *Chapter 7- The Meaning of Fear in Macedonia*, he emphasizes the difficult position of the Macedonians under Ottoman yoke. The terror they had experienced was even worse in the aftermath of the Ilinden uprising in 1903:

“But fear in Macedonia is more than an emotion. It is a physical disease, the malady of the country, the ailment that comes of tyranny”.³⁸

He was appalled by the horrific scenes he had witnessed: of “an old priest lying beside a burning house speechless with terror and dying slowly; a woman who had barked like a dog since the day her village was burned; a maiden who became an imbecile because her mother buried her in a hole under the floor to save her from the soldiers; a lad who turned ill with ‘fear’ from the moment when a soldier put a knife to his throat; children who flee in terror at the sight of a stranger, crying ‘Turks! Turks!’”³⁹

³⁵ Ibid., 182.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., 37.

³⁹ Ibid.

Mary Edith Durham has similarly described the effects of the terror of the Turks after the Ilinden uprising was suffocated; only she emphasized the case of a Macedonian woman who suffered a severe trauma:

“A wretched woman sitting at a cottage door, when she saw my gendarme, threw herself at my feet with a blood-curdling shriek, clung to my knees, and prayed to be saved, and then fell on the ground, stiff and only partially conscious. She had seen her husband's brains battered out, and the sight of a man in uniform always brought on an attack, I was told. But as the fit appeared to be of an epileptic nature, she was probably subject to such before. The gendarme, whose presence caused it, seemed much overpowered. He possibly knew better than any of us what manner of sights she had seen. One has to be careful about ascribing such cases to the effects of the insurrection, however. I heard harrowing tales, which were published in some of the papers, about women who had been driven mad, and went about barking like dogs.”⁴⁰

Even more dreadful was her testimony of the atrocities of the Turks on the innocent civilians:

“I do not guarantee numbers, but that the usual atrocities of a wild soldiery had been committed was beyond doubt. Podmacheni⁴¹ headed the list with forty-five killed, including twenty women outraged and disemboweled; the village partly burnt and wholly plundered, and the church wrecked. Krani came next with ten women stripped and outraged. There were four villages burnt out, and for dree misery Nakolech⁴² was the worst.”⁴³

“Twice I was asked for help by women who said their husbands had been roasted to death in the oven by soldiers. ‘Like bread’, added a man who thought I did not understand. The ovens are large buildings separate from the houses, and are heated by burning wood inside them.”⁴⁴

Taking the plight of women into consideration, Brailsford convincingly argued that: “These customs and conventions, which may seem

⁴⁰ M. E. Durham, *The Burden of the Balkans*, 132.

⁴¹ Подмочани.

⁴² Наколец.

⁴³ Ibid., 151.

⁴⁴ Ibid., 195.

trivial enough, have in reality a profound influence on Christian society and even on Macedonian politics. Women who lead this secluded life, cut off from intercourse with any larger circle than their family and neighbours of their own sex, inevitably live in the past and conserve the past.”⁴⁵

Commercialization, the spread of literacy, and the forging of new national cultures are all aspects of the process called "modernisation." But it had little influence on the stagnant and secluded existence of the home. That was the reason why, according to Brailsford, "the women retained their own idiom and their own traditions. Had the Greeks spent the same pains on educating the women of Macedonia that they took to Hellenise the men, the whole Balkan Peninsula might have been Greek to-day. Generation by generation the children of these artificial Greeks learned at their mother's knee a native and non-Hellenic tongue." Moreover, he noted that, "...The girls marry early and leave school early", and according to him, that was the reason why "Greek is for them the language of a distant and masculine outer world beyond the closely guarded home, and while that world is closed to them its language is a superfluity, a mere elegant accomplishment.”⁴⁶

The fact that Macedonian women were uneducated was, according to Brailsford, the reason why the Greeks did not succeed in assimilating the Macedonians: "every Slav child learned his own despised tongue at his mother's knee. The peasants also were neglected. The Greeks regarded them with the unmeasured and stupid contempt ... They were barbarians, beasts of burden, men only 'in the catalogue.' The Greeks denied the rights of men to the Slav peasants and refused to accept them as brethren. The consequence was that the peasants never quite lost their sense of separation, and a certain dim consciousness of nationality remained, rooted in injuries and hatred.”⁴⁷

E. Durham also elaborates on the Greek aspirations and attempts at assimilating the "Slavs" in Macedonia:

"Nor did the conquered Slavs suffer only from Turkish oppression. The Turks had promised to tolerate the Christian religion, and not to in-

⁴⁵ Henry N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, 183.

⁴⁶ Ibid., 183-184.

⁴⁷ Ibid., 107.

terfere in ecclesiastical matters, and they gave the control of the Christian Church into the hands of the Greek Patriarch at Constantinople, who had also power to deal with many of the civil affairs of the Christians. The enormous power attached to the office of Patriarch made it of extreme value, and at an early date we find it being sold by the Sultan to the highest bidder. Huge sums were paid, and these were exacted by the ecclesiasts from their unhappy flocks, who dreaded the Church tax-gatherer as much as they did the Turkish one. Gradually the whole of the power was absorbed by the Greeks, and the two autocephalous Slav Churches, Ochrida and Ipek,⁴⁸ whose power had gradually shrivelled, were disestablished, and fell into Greek hands in the latter half of the eighteenth century. ...so eager were the Greeks to get rid of all traces of the previously existing Slavonic Churches that they destroyed a great part of the Slavonic Church books and documents in the monastery libraries. The hatred between Greek and Slav was not only kept alive, but waxed fiercer.”⁴⁹

It is especially noteworthy that Brailsford affirms the role of the Macedonian woman, the mother, as the guardian of the Macedonian language, tradition and identity, and that “the revolt of nationalism which the women had unconsciously prepared found an echo in the very fibre of their minds.”⁵⁰ Moreover, he emphasized that “the vital fact in their lives is the tradition, or the memory, or the habit of speech which divides them from one another.”⁵¹

3. The Macedonian Cultural Identity in the British Travel Writings (during the First World War)

The interest of the Great Powers and the Balkan states was substantially increased during the time of the imperialist First World War. This interest was understandable - among other things, because the main battlefield in the Balkans was upon Macedonian territory.

As a direct participant at the Macedonian front during the WWI, the university professor **Edward Percy Stebbing** had an opportunity

⁴⁸ Пеќ.

⁴⁹ Mary Edith Durham, *The Burden of the Balkans*, 46-47.

⁵⁰ Henry, N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, 183.

⁵¹ Ibid.

to observe the actual war, and he describes very graphically the frontal operations. In his work *At the Serbian Front in Macedonia*, he reveals his observations about the cultural and ethnic identity of the Macedonian people. Namely, in his description of the country in which the western armies operated, he emphasized that the "extraordinary collection of types met in the towns in this tract of the country. Greeks, Turks, Albanians, Jews, Serbs, the bulgar type, Roumanians – are all seen in the streets of Jenidze-Vardar or Vodena."⁵² However, when he mentions the different nationalities of the many hundreds of warriors, among the others, he singled out the Macedonians: "French, Russians and Cossacks, Italians, British, Serbian, ... Albanians, Macedonians and Greeks, all (with the exception of the Greeks, who kept and were left severely to themselves) fraternized together in one great community of brotherhood."⁵³ Actually, the Macedonians had been forcibly mobilized and forced to fight on opposite sides, for which Stebbing himself testifies: "In the weeks to come, as a result of the mobilization, crowds of Macedonian civilians were to be seen marching along the roads leading to Salonika, hordes of men giving but little promise of turning out efficient fighting men."⁵⁴

Moreover, **Oliver C. Harvey** of the Foreign Office, who visited both Vardar and Aegean Macedonia, in his "Notes" on the fact-finding mission he left no doubt about the existence of a distinct Macedonian consciousness and identity. In connection with Vardar Macedonia he reported that "The Slavophone population of Serb Macedonia definitely regard themselves as distinct from the Serbs. If asked their nationality they say they are 'Macedonians,' and they speak the Macedonian dialect. Nor do they identify themselves with the Bulgars."⁵⁵

Among the many books about the Great War and its aftermath little has been written of the women's units at the Front, but the work of **Isabel Emslie Hutton** entitled: *With a Woman's Unit in Serbia, Saloni-*

⁵² E. P. Stebbing, *At the Serbian Front in Macedonia*. (London: John Lane, The Bodley Head, 1917), 63.

⁵³ Ibid., 32.

⁵⁴ Ibid., 56.

⁵⁵ Cited in Andrew Rossos, "The British Foreign Office and Macedonian National Identity - 1918-1941", in *Slavic Review*, vol. 53, number 2 (1994), url: <http://www.maknews.com/html/articles/rossos/rossos1.html#top>.

ca, and Sebastopol, who was a doctor serving in the Scottish Women's Hospital, reveals the repercussions on the life of the Macedonian population, which seemed disoriented. However, she pointed out that: "The Macedonian native element was quite calm, and they did not seem to mind what happened..."⁵⁶. From their calm behaviour she concluded that: "So accustomed are the Macedonians to wars and rumours of wars, that they take everything as it comes and make the most, or perhaps the least, of the day that is with them"⁵⁷.

With regard to the suffering of the Macedonians, especially the citizens of Bitola, which was bombarded very day, she was astonished by the fact that, despite the constant terror they were struggling with, they refused to leave their homes: "The inhabitants, who were mostly women and children, underwent a great deal of hardship and suffering, but they preferred to remain in the cellars or in the remains of their houses with their few household goods around them rather than to retreat"⁵⁸.

Concluding remarks

The observations of the British travel writers regarding the Macedonians reflect the specifics and the values of the Macedonian cultural identity and tradition. Moreover, their travel writings provide positive and negative stereotypes about the Macedonian women. Some British travel writers affirm the role of the Macedonian woman, the mother, as the guardian of the Macedonian language, tradition and identity. Although their status was inferior, they emphasized the fact that the Macedonian women, being non-mobile, have best preserved the language and its genuine features: they especially maintained the old customs and kept the Macedonian language strong.

In fact, the age-long bondage had forced the Macedonian people to develop certain strategies in order to survive and endure, due to the fact that they were submitted to assimilation. Thus, the Macedonians were forced to manifest their servility and self-humiliation that even lead to self-negation and self-colonization.

⁵⁶ Isabel Emslie Hutton, *With a Woman's Unit in Serbia, Salonica, and Sebastopol*. (London: Williams and Norgate Ltd, 1928), 49.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*, 103.

Nevertheless, the British travel writers present a multidimensional picture on the Macedonian ethnic culture and represent a kind of a revelation of the position of the Macedonian people in the war period. Their observations have contributed to the clarifying of certain problems relating to the predominantly subjective representation of the travel writers regarding the Macedonian cultural identity and tradition, by recognising the specifics and the values of the Macedonian cultural identity, thus providing substantial evidence that confirms the separateness of the Macedonian ethnicity.

Татјана ПАНОВА-ИГЊАТОВИЌ

БРИТАНСКИТЕ ПАТОПИСЦИ ЗА МАКЕДОНСКИОТ КУЛТУРЕН ИДЕНТИТЕТ

-РЕЗИМЕ-

Во однос на презентацијата на македонската културна традиција, компаративната анализа презентирана во овој труд се фокусира на патописите на автори од британската културна сфера, како што се: А. Апвард, Г.Ф. Абот, Х.Н. Бреилсфорд, В. Милер, Е. Дарам, Е. П. Стебинг и И.Е. Хатон, кои биле непосредни сведоци на настаните што се случиле во Македонија во периодот пред и по Илинденското востание и за време на Првата светска војна, исклучително критичен период за иднината на македонскиот народ. Нивните опсервации придонесоа за појаснување на одредени проблеми поврзани со претежно субјективното претставување на патописците во врска со македонскиот идентитет и традиција, откривајќи ги специфичностите и вредностите на македонскиот културен идентитет, со цел поверодостојно да се конкретизираат доказите за да се извлечат заклучоци кои ја потврдуваат посебноста на македонскиот етнос.

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА
Институт за национална историја – Скопје

МЕРКИТЕ НА РЕКВИЗАЦИЈА И МОБИЛИЗАЦИЈА ВО ЗАПАДНА МАКЕДОНИЈА ЗА ВРЕМЕ НА ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА (1915-1918)*

Уште пред започнувањето на Првата светска војна, Македонија, повеќе од една година, се наоѓала во воена состојба. Во земјата од страна на српските воени власти биле воведени воени уредби што се однесувале за „ослободените земји“. Овие уредби, со сета сила, се спроведувале и во западниот дел на Македонија, од кои, населението било сурово изложувано на реквизиции на: храна и добиток, работна сила, мобилизација и други присилни мерки.

Со почетокот на Првата светска војна и навлегувањето на бугарската војска, територијата на Македонија била претворена во единствена воена и административна област. Бил воведен нов официјален назив МАКЕДОНСКА ВОЕНО-ИНСПЕКЦИСКА ОБЛАСТ или „Македонска област“.¹ Областа била поделена на девет окрузи од кои седум биле на македонска територија, а два (Призренскиот и Приштинскиот) биле на територијата од Косово и Метохија.²

* Трудот е презентиран на Меѓународната конференција: *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts*, Сараево, 18–21 јуни 2014 година.

¹ Прв главен инспектор на Македонската воено-инспекциска област бил генералот Рачо Петров, со седиште во Скопје. Бидејќи Македонија била третирана како окупирана област, тој ја имал целокупната власт во свои раце, а со тоа му биле потчинети сите органи на цивилната власт. Петар Стојанов, *Македонија во времето на балканските и Првата светска војна* (Скопје: Институт за национална историја, 1969), 346.

² Седумте окрузи на македонска територија ги сочинувале: Скопскиот, Кумановскиот, Тетовскиот, Брегалничкиот, Тиквешкиот, Битолскиот и Охридскиот

Во воено-стратегиска смисла, Македонската Воено-Инспекциска Област (МВИО) била разделена на осум бригадни подрачја (седум подрачја биле во Македонија, и осмото, кое ги опфаќало Косово и Метохија), каде што биле стационирани штабовите и составот на осум активни дивизии и други помали единици. Бригадните подрачја биле главни носители на бугарската воена власт и ги имале сите овластувања за целокупен кантоман, т.е. сместување и целосно снабдување со исхрана во апсолутна смисла, и тоа по пат на принудна реквизиција и мобилизација од месното: македонско, албанско и турско население.

Македонија не била само обична окупирана територија. Тука се наоѓала и линијата на Македонскиот фронт – од Дојранско до Преспанско Езеро, која како одделна воена област, била користена за снабдување на огромната армија концентрирана на нејзината територија.

Од почетокот на војната во Македонија секогаш се наоѓале над 10 дивизии бугарска и германска војска, расположени на фронтовата линија или во внатрешноста. Ако, во почетокот на 1916 година на целата територија на Бугарија, биле расположени 588 433 или во почетокот на 1917 година – 704 232, во почетокот на 1918 година биле вкупно 877 399 војници.³ Од овој број, најмалку 600 000 војници се наоѓале на фронтот во Македонија, од што може да се заклучи колкав товар носело населението за исхраната и за обезбедувањето на војските. Народот бил ограбуван до таа мерка што буквално секојдневно имало смртни случаи предизвикани од глад.

Округ. Во западниот дел на Македонија воените окрузи ги опфаќале Тетовскиот, Битолскиот и Охридскиот Округ. Во Тетовскиот Округ со седиште во Тетово, влегувале Тетовската, Бродската, Галичката и Гостиварската Околија, со 55 општини, 252 села, 4 заселци, 1 град и 1 паланка, со 146 803 жители; во Битолскиот Округ, со седиште во Битола: Битолската, Кичевската, Крушевската, Прилепската и Ресеналата Околија, со 77 општини, 398 села, 5 заселци, 2 града и 3 паланки, со 232 646 жители и Охридската Околија, која ги опфаќала: Охридската, Струшката и Дебарската Околија, со вкупно 29 општини, 133 села, 5 заселци, 2 града и 1 паланка со приближно 8 395 жители. Стојанов, *Македонија во времето на балканските и Првата светска војна*, 347.

³ *Списание на българското икономическо дружество*, vol. I-II (София: 1919), 5.

Особено карактеристична по своите последици била регрутацијата и мобилизацијата на сите военоспособни: Македонци, Албанци и Турци од 18- до 60-годишна возраст, кои биле испраќани на Македонскиот фронт. Покрај веќе регрутираните 33 046 Македонци – емигранти во Бугарија, во Единаесеттата македонска дивизија и неколкуте илјади во останатите единици од бугарската армија во 1914 и во 1915 година, со окупирањето на вардарскиот дел од Македонија, се започнало и со регрутацијата на населението од Македонската Воено -Инспекциска Област (МВИО).⁴

Дел од Единаесеттата македонска дивизија

Спротивно на Хашките конвенции, со кои се забранувала регрутација на населението од окупираните области, уште во почетокот на мај во 1916 година Врховната команда на Бугарската армија, со циркуларно писмо, издала наредба, до сите окрузи и до нивните потчинети органи на МВИО, да направат регрутни списоци, во кои ќе извршат регрутација регрутните комисии на военоспособното население во Македонија.

⁴ Историја на македонскиот народ, том 2 (Скопје: Институт за национална историја, 1969), 387.

За територијата од Западна Македонија, која била во граничниот реон со Албанија, од страна на бугарската воена власт, за да ја обезбеди граничната линија од разбојнички напади, биле преземени мерки со формирање на т.н. селска милиција⁵. Организирањето милиција и ноќни стражи по селата претставувало уште една тешкотија за месното население. Тешкотиите се гледале во тоа што сите лица, кои потпаѓале под наредбата за формирање селска милиција и ноќна стража, биле должни да одат на воена обука по неколку пати во годината. Воената обука се изведувала по седиштата на воените команди, како што биле Галичник и Маврово.⁶

За обезбедување на селската милиција, машкото население било распоредено во два списоци. Во првиот список биле внесени сите млади и здрави лица, кои требало да ја вршат милициско-стражарската служба, во дадената околија, а по потреба и на друго место. Во вториот список биле внесени постарите лица. Покрај ова, во секоја општинска управа било поставено по едно лице од мештаните да раководи со стражите. Лицето требало да биде ислужен војник и да ја врши улогата на командир. Од сите други машки лица, кои се наоѓале по селата по должина на граничната линија, селските кметови биле задолжени, „во интерес на редот и тишината“, да формираат селски стражи и тоа од лица од 18 до 50-годишна возраст и имале задача да патролираат по селата ноќно време.⁷

И покрај преземените мерки, воените власти се соочиле со големи тешкотии во организирањето на селската милиција поради недостатокот на доволно способно машко население (овој крај бил печалбарски и голем број од машкото население било надвор од своите родни места – м. б.). Во 1917 година, на печелба во Романија, од селото Галичник, се наоѓале 22 лица и тоа на возраст што ги опфаќа-

⁵ Сите луѓе што потпаѓале под наредба за формирање селска милиција и ноќна стража биле должни да одат на воена обука неколку пати во годината. Воената обука се изведувала по седиштата на воените команди, како што биле Галичник и Маврово. Обуката траела 10 дена. Издршката на милиционерите била на нивен сопствен товар, а обуката ја изведувале воени лица.

⁶ Глигор Тодоровски, *Малореканскиот предел* (Скопје: Институт за национална историја, 1970), 378.

⁷ Тодоровски, *Малореканскиот предел*, 378.

ла за воена обврска.⁸ Во селата, кои се протегаа по должината на граничниот појас, останале само мажи неспособни за воена служба.

Со почетокот на мобилизацијата се зголемил и бројот на дезертерствата. Првите дезертерства се појавиле во 1917 година и тоа од страна на печалбари, кои не се враќале во своите домови и најчесто пребегнувале во Албанија. Сепак, бројот на военоспособните, кои, по пат на општа мобилизација, се наоѓале во бугарската војска, бил голем.

Точниот број на регрутираните и мобилизирани: Македонци, Албанци, Турци и други, во редовите на бугарската војска и на т.н. селска милиција во: 1916, 1917 и 1918 година од територијата на МВИО, не може да се утврди. Се смета дека околу 80 000 луѓе биле запишани во регрутните списоци.⁹ Секако, овој број не може да се земе за целосен, поаѓајќи од констатацијата дека бил голем бројот на лицата што останале ненајавени, како и на дезертерите што успеале да ја одбегнат службата во бугарската армија.

Со навлегувањето на II бугарска армија во Македонија бил издаден и распис за реквизиција на неограничени количини пченица за потребите на војската. Не само пченицата, туку и другите индустриски билки и производи биле ставени под полна контрола и распределба на Централниот комитет за стопански грижи и општествена предвидливост, односно на неговите околиски и општински органи, кои работеле на теренот.

Реквизицијата не штедела никако. На сила биле т.н. „нарјади“ – со што, секое семејство било принудувано да даде определни количини производи за исхрана и предмети за реквизиција.

Француска војска на Македонскиот фронт. Во нејзините редови имало и голем број Македонци, дезертирани од бугарската војска.

⁸ Исто, 385.

⁹ Стојанов, *Македонија во времето на балканските и Првата светска војна*, 373.

На првото место на реквизицијата било житото. Додека реколтата од 1915 година немало услови да се реквизира, за реколтата од 1916 година, бугарските воени власти ги презеле сите мерки за одземање на житото од населението. Гладта особено остро се покажала во текот на: зимата, пролетта и летото 1916 година кога се појавиле и првите смртни случаи. Околистите власти, со цел да ја зачуваат храната за својот реон, забраниле да се извезува во други околии. Разбирливо, најтешко било за оние околии што зависле од увозот на храна. Особено на удар од недостаток на жито биле пасивните краишта во Западна Македонија. Во поголемите населени места, како градовите: Крушево, Кичево, Прилеп, Струшко и Дебарско, житото што можело да се најде во минимални количини на пазарот било со крајно нестабилна и многу висока цена. Со почетокот на зимата во 1917 година положбата уште повеќе се влошила. Во Охрид многу фамилии мелеле кочани од пченка, од чија прав меселе леб за да го намалат гладот. Многу од фамилиите гладувале по два и три дена.¹⁰ Во Гостивар, според еден список, имало 336 фамилии, односно 2000 души, кои биле изложени на смрт од глад. Бројката сигурно била многу поголема и многу малку имало фамилии, кои биле во можност, со храна, да им помогнат на оние што ја немале. Се појавиле и случаи на интервенирање и од страна на претседателите на реквизициската комисија.¹¹

Бидејќи потребите на бугарската војска со текот на времето биле сè поголеми под ударот на реквизициските мерки, се нашле и: машини за шиене, кофи за вода, вреќи, сапун, свеќи, ваги, со еден збор сè што му било потребно на еден командир на единица, можело да се реквизира од домовите на луѓето. И сточарството од кое живеело најголем број од населението не било поштедено од ударот на реквизицијата. Стоката, како и производите добиени од овците (млеко, сирење, масло и друго), немилосрдно било одземена од страна на воените власти. Слободно продавање можело да се случи само откако ќе бил исполнет т.н. „наредба“. Неисполнувањето на на-

¹⁰ Христо Христов, *Револуционната криза в Бџлгария през 1918-1919* (София: 1957), 12.

¹¹ Крсте Битовски, *Положбата во Вардарска Македонија за време на бугарската окупација (1915 – 1918)*, год. 1960, бр. 1–2 (Скопје: Институт за национална историја, 1962), 57.

редбата најстрого се казнувало. Во една ваква положба кога реквизицијата била вршена како од воените, така и од цивилните органи на власта, до крајот на Првата светска војна се дошло до положба кога фондот на живата стока на македонските сточари бил речиси физички уништен.

Како резултат од општиот недостаток на храна и на други потреби за живот, се развила шпекулацијата со прехранбени артикли. Шпекулантите ги набивале цените до невидени размери и со својата нечесна трговија печалеле големи богатства. Во шпекулацијата биле замешани сите фактори од управувачките органи на бугарската воена власт. За ваквите „активности“, од страна на воената власт, постојат многубројни податоци. Од нив би го издвоиле примерот за Битола од 1916 година кога претседателот на битолската општина, во својство на претседател на Одборот за исхрана на градот, од пристигнатите прехранбени продукти, за потребите на несреќното населението, најголеми количини ги задржувал за себе. Така, од една пратка сол од 30 000 килограми за себе задржал 20 000 килограми, за потоа, неговите луѓе да ја продаваат за многу поголема цена на пазарот.¹²

Покрај тоталната реквизиција на храната и на други работи потребни за живот, бугарските воени власти, на македонскиот народ, му натовариле и други обврски. Една од нив била и принудната работа. Без никаква најава можеле да бидат испратени по неколку денови, недели, па и месеци, да пренесуваат муниција или храна, да копаат ровови, одбранбени објекти и други форми на експлоатација, за потребите на бугарската армија на фронтот или на друго место. Само за фортификациските и комуникациските потреби на фронтот, бугарската армија изградила бројни и обемни објекти. Меѓу најзначајните биле патиштата, кои биле изградени во периодот 1915 – 1918 година, за поврзување на Западна Македонија, биле: линијата Градско до Битола преку Плетвар и Прилеп; железничката линија Гостивар – Охрид и Скопје – Гостивар, со ширина од 60 см, потоа, автомобилскиот пат на завојот на Црна Река, мре-

¹² Rudolf Arcibald Rajs, *O zločinima Austroungara-Bugara-Nemaca u Srbiji* (Beograd: 1997), 117.

жата од патишта на Галичица и ред други објекти.¹³ Сите овие објекти биле изградени од: војници, воени заробеници и месното население, кои насила биле носени во објектите, каде што работеле и по 45 дена. Имало случаи кога, од недостаток на машка работна сила на изградбата на патиштата и на железничките линии, да работат и жени. Таков бил примерот при изградбата на пругата Гостивар – Охрид кога, воените власти од локалните власти од Галичката Околија, барале да се испраќаат и жени на изградба на пругата. За тешката работа на работниците на патиштата и на пругите им се давало по еден килограм леб. Прогонувањето на лицата што ја избегнувале принудната работа биле многу строги.

Во периодот 1915 – 1918 година целата територија на Македонија била ставена на жестока воена, економска и политичка експлоатација. Принудната работа, разоружувањето, тоталната реквизиција на сите производи, мобилизацијата и испраќањето на фронт на военоспособното машко население биле секојдневна појава. Меѓутоа, најголемиот број од населението не се согласувало со мерките преземени од страна на воените окупаторски власти. Доведени во положба да се борат за својата физичка егзистенција, на најразлични начини и тоа најмногу преку пасивниот отпор, му пркоселе на непријателот.

¹³ Стојанов, *Македонија во времето на балканските и Првата светска војна*, 364.

Silvana SIDOROVSKA-CHUPOVSKA

MEASURES OF MOBILIZATION AND REQUISITION IN WESTERN MACEDONIA (1915-1918)

-SUMMARY-

The territory occupied by the Bulgarian army at the end of 1915 in Macedonia was officially called Macedonian Military Inspection Area. The inspection area was administratively divided into nine districts, composed of counties and municipalities.

With the entry of the Bulgarian army a new government was established, which itself had all the attributes of an occupying army and elements of a conqueror. One measure that was carried out was the mobilization of the Bulgarian army.

Mobilization was done by determining the exact number of people, especially males capable to join the army. With the mobilization, villages were affected in particular, where most of the men went to work away from their native place.

In all district centers, the Bulgarian occupation authorities in Macedonia formed requisition commissions which took food and basic means of survival away from the population. All products were requisitioned and collected at warehouses municipal administrations of the so-called District Requisition Commission.

This policy affected the villages, which were passive and solely focused on producing food products purchased by the nearby market centers: Debar, Gostivar, Kichevo, Prilep and others. The population suffered from starvation.

The population was used in military strategies and the maintenance of power. Not even women were spared.

The tax policy of the Bulgarian government retained some types of taxes from the time of Ottoman rule in Macedonia

Because of the general mobilization, the Bulgarian government was not able to provide schools with teaching staff.

Macedonian troops mobilized in the Bulgarian army were under difficult circumstances. Soldiers from Macedonia on all fronts often expressed dissatisfaction with the situation of their home country.

Игор ЈУРУКОВ

Биро за развој на образованието

Министерство за образование и наука

СТРУЧНИТЕ СПИСАНИЈА ПО ИСТОРИЈА ВО НАРОДНА/СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (1954-1991)

Вовед

Во 2015 година, по решението да се направи отпис на одредена литература од библиотеката на Бирото за развој на образованието, советниците од Бирото беа известени дека можат да ја прегледаат литературата предвидена за „отпис“ и да го одберат она што сметаат дека ќе им биде корисно. Меѓу споменатата литературата беа и стручните списанија за историја „Историски преглед“ и „Наставата по историја“, кои подоцна станаа дел од мојата библиотека. Тие се обработени и се претставени во понатамошниот текст.

Стручните списанија по историја во периодот од 1954 до 1991 година биле литература по историја во основното и во средното образование, која можеле да ја користат наставниците за нивното стручно усовршување и за збогатување на нивните знаења. Оваа литература не била задолжителна за наставниците по историја, а загонетно е прашањето и колку таа била употребувана. Во секој случај, стручните списанија по историја во периодот 1954 – 1991 година, со сите нивни карактеристики, претставуваат значаен дел од историското образование. Во понатамошниот текст е направен обид да се претстават стручните списанија по историја и нивната појава во Народна/Социјалистичка Република Македонија во периодот од 1954 до 1991 година. Најупотребувани и во училиштата нај-

присутни стручни списанија по историја, кои се претставени во овој текст, биле „Историски преглед“ и „Наставата по историја“, наменети за наставниците, односно за професорите, со објаснување за секое од нив.

Стручни списанија: „Историски преглед“ и „Наставата по историја“

Во почетокот на педесеттите години, во рамките на Југословенската Федерација, се појавиле првите списанија, коишто биле поврзани со наставата по историја.

Првото списание за наставата по историја во Федеративна Народна Република Југославија почнало да излегува во 1954 година и го носело името „Историски преглед“.¹ Излегувањето на ова списание веќе во 1955 година од финансиски причини било прекинато, за потоа редовно да продолжи да излегува од 1957 до 1964 година, кога повторно поради недостаток на материјални средства списанието и конечно ќе престане да излегува под ова негово име.

„Историски преглед“ е списание за наставата по историја, орган на Сојузот на историските друштва на ФНРЈ² и списание од „педагошки и научен карактер“.³ Издавач на списанието бил Сојузот на историските друштва на ФНРЈ, а редакцијата била во 1954 и во 1955 година (кога излегол само еден број) со седиште во Белград, за при неговото повторно излегување во 1957 година редакцијата да биде преместена во Загреб. Во меѓувреме почнало да излегува Југословенското историско списание („Југословенски историски часопис“)⁴ како ново општојугословенско историско списание, кое го по-

¹ Списанието „Историски преглед“ или „Historiski pregled“ било списание за наставата по историја на Сојузот на историските друштва на ФНРЈ, кое излегувало четири пати годишно, често и како двоброј на српско-хрватски јазик, а било печатено на кирилично и на латинично писмо од Графичкиот завод на Хрватска.

² Федеративна Народна Република Југославија.

³ Historijski pregled u desetoj godini, (Zagreb: Historijski pregled, 3-4, Grafički zavod Hrvatske, 1964), 1.

⁴ Југословенското списание за историја (Југословенски историски часопис) започнало да излегува во 1962 година како орган на Сојузот на историските друштва. Прв главен уредник на списанието бил д-р Бранислав Ѓурѓев, а по-

ставило прашањето за оправданоста од излегувањето на списанието „Историски преглед“. Излегувањето на „Југословенското историско списание“ предизвикало дискусија околу оправданоста од излегување на списанието „Историски преглед“⁵. При расправата кое од овие две е построчно и покорисно, се дошло до заклучок дека „Југословенското историско списание“ е научно и не опфаќа теми од областа на педагошко-дидактичката работа. Затоа, по 1962 година „Историски преглед“ нема повеќе да биде од „педагошки и научен карактер“, туку ќе го задржи само педагошкиот карактер, отстапувајќи му место на „Југословенското историско списание“ како списание со научен карактер⁶.

Според достапните ракописи, целта на списанието „Историски преглед“ било да им „пружи помош на наставниците по историја од сите врсти на училишта и да се занимава со проблемите на наставата по историја воопшто и во специфични околности во определени републики и региони, при што постепено би можеле да се искристализираат општо југословенските проблеми во подрачјето на самата дисциплина, а со самото тоа и успешно да се решаваат“.⁷

Стручното списание било содржински богато, односно содржело повеќе делови, распоредени во целини, и тоа: Вовед, Наставата по историја, Статии и дискусии, Прикази, Од странските списанија, Документи, Библиографија и Хроника. Списанието опфаќало теми што ги следеле појавите, кои се јавувале во наставата по историја во секојдневната практика и кои опфаќале изнесување на ставови и мислења за различни прашања: за наставата по историја, за наставните програми, учебниците, но и од друга педагошка проблематика. Покрај ова, во дел од списанието биле пишувани или пренесувани текстови што се однесувале на потесни стручни историски теми, со што тоа добивало и научен карактер, но и им помагало на наставниците за полесна обработка на одредени наставни содржини.

тесната редакција формирана во 1962 година ја сочинувале д-р Јарослав Шидек, д-р Бого Графенауер, д-р Јован Марјановиќ и д-р Душан Перовиќ. Ова списание излегувало четири пати годишно.

⁵ Historijski pregled u desetoj godini, (Zagreb: Historijski pregled, 1, Graficki zavod Hrvatske, 1964), 1.

⁶ Исто, 2

⁷ Вовед, (Загреб: Настава историје бр. 1, Школска књига, 1967), 1

Во делот статии и дискусии биле распоредени прилози, кои имаат научно-аналитички карактер, но кои исто така се сметало дека биле корисни за наставниците. Прилозите, кои биле дел од списанието, биле посветени на одбележување на одредени годишници, „теоретски проблеми на општествената наука или марксистичката теорија“.⁸ Приказите што биле објавувани се осврти на историски издања, кои можеле да бидат прирачна литература, важна за реализацијата на наставата. За поттикнување на што поактивна настава биле објавувани и историски документи, кои можеле да бидат употребувани во наставата. Исто така, во делот *информации* се објавувале податоци за: новоизлезени книги, зборници, списанија, а за некои од нив била објавувана и кратка содржина. Со ваква структура списанието имало тежина на добро обмислено стручно списание несомнено интересно за наставниците по историја, но и за другите научни работници, професори на факултети и стручни лица, кои директно или индиректно се занимавале со наставата по историја.

Списанието дава содржини од наставата по историја корисни за наставниците, како и текстови, кои треба да послужат за нива наградба во стручна, но и во идеолошка смисла, првенствено за јакнење на социјализмот и на југословенството. Текстовите посветени на овие теми биле ставани на ударните места, односно на првите страници на списанието. Така, на пример, бројот 3-4 од 1960 година започнува со текстот „По повод втората светска војна 'Историја на народите на Југославија', белешки за настанување на книгата“⁹ и говори и анализира за пишувањето на „Историјата на народите на Југославија“, додека броевите од 1961 година се посветени на народното востание во Хрватска и во Црна Гора, а од 1963 година се насочуваат наставниците кон историската терминологија, како и кон научнооправданото интерпретирање на историските настани во учебниците. Исто така, по повод 20-годишнината од Второто заседание на АВНОЈ напишана е статијата „Граѓанската опозиција во привременото народно собрание против решенијата на Второто за-

⁸ Исто, 2.

⁹ Bogo Grafenauer, Povodom drugog sveska "Historija naroda Jugoslavije", beleške o nastajanju knjige (Zagreb: Historijski pregled, 3-4, Graficki zavod Hrvatske, 1960), 157-180.

седание на АВНОЈ“,¹⁰ којашто е дел од македонската историја. Ова се само мал дел на текстови, коишто имале функција да ги надградат историчарот, наставникот и стручните служби со државно „правилни“ содржини за тој да не скршне од вистинскиот пат. Списанието нескриено вршело индоктринација и насочување на наставата по историја секогаш следејќи ги содржините во наставните планови по историја и давајќи придонес во штитењето на државните интереси преку потенцирањето на словенството, еднаквоста и братството на народите, народноослободителната борба, социјалистичката револуција и југословенството.

Во списанието се пишува за наставата и за улогата на наставникот во наставниот процес, а посебно е забележливо експлицитното нагласување на неговото насочување кон т.н „вистински цели“ својствени за тоа време. Така, во текстот насловен како „Наставата по историја во основното училиште“, во третото поглавје со наслов „Историјата како наука и наставен предмет“, е нагласено дека наставникот мора, во текот на својата работа, да укажува на поврзаноста на народната револуција и актуелното време, при што тој морал да ги потенцира: демократската слобода, народната власт, братството и единството. Во овој дел се истакнува дека историскиот материјал е важен за идејнополитичкиот развој и за развојот на идните градетели на социјализмот. Во овој контекст во текстот се вели: „Во создавањето на социјалистичкиот човек и во формирањето на сестрано развиената личност моралниот развој зазема централно место“.¹¹ Оттука се гледа и улогата на наставникот, како и вниманието на системот кон наставникот и неговото насочување во развојот на личност по „мерка“ на државата. Историјата, пак, во моралниот развој на личноста се наоѓа на високо место на скалата на вредности во социјалистички уредената федерација, бидејќи преку неа се потенцираат веќе повеќе пати споменатото социјалистичко уредување, народната револуција и словенството – постулати врз кој се темелела Југословенската Федерација по Втората светска војна. Со

¹⁰ Branko Petranovic, Gradžanska opozicija u privremenoj narodnoj skupštini protiv odluka drugog zasedanja AVNOJ-a (Zagreb: Historijski pregled, 4, Graficki zavod Hrvatske, 1963), 225-231.

¹¹ Иван Кампуш, Приручник за методику наставе историје (Загреб: Историски преглед, 1962). 6.

оглед на тоа дека списанието „Историски преглед“ било распространето низ целата држава, кај наставниците од основните и од средните училишта, несомнено дека тоа имало значајна улога во реализацијата на наставата, како и во воспитувањето на учениците и во насочувањето на наставниците.

Текстовите, кои се даваат во списанието и се посветени на надградбата на наставата, се исклучиво во функцијата на државата и во прикажувањето на сликата на непријателот, кој му припаѓа или на минатиот режим или на буржоаските елементи иако може да се забележат и други текстови, кои се посветени на усовршувањето на наставникот и на наставата, воопшто. Со ваквата поставеност јасно е дека ова списание е создадено за стручно усовршување, но и за индоктринација на наставниците.

Списанието, поради проблеми поврзани со неговото финансирање, престанало да се издава во 1964 година. Неиздавањето на ова списание ќе најде на реакција кај наставниците, кои барале продолжување на неговото издавање. За тоа сведочи и првиот број на следното „ново“ списание наменето за наставниците по историја. Според редакцијата на програмата на следното списание „Наставата по историја“, списанието „Историски преглед“ стекнало афирмација кај наставниците и во духот на неговата традиција било барано да продолжи издавањето.¹² Оттука, во 1967 година, со помош на повеќе издавачки куќи од републиките во Југословенската Федерација, започнало да излегува списанието „Наставата по историја“, со истите цели што се наведени за списанието „Историски преглед“, при што секој број требало да биде посветен на едно од прашањата на наставата. Така, од учебната 1967/1968 година првиот број бил посветен на Октомвриската револуција, вториот на проблематиката на наставата по историја во средните училишта, третиот на некои аспекти од наставата во основните училишта итн. „Наставата по историја“ требала да ги следи резултатите на наставата по историја, да даде приказ на резултатите од општата педагогија и дидактика и од развојот на наставата во СФР Југославија и во други држави, со што, се сметало, дека ќе им се помогне на наставниците по историја. Се предвидувало списанието да излегува четири пати во рам-

¹² Програм часописа, (Загреб: Настава историје. 1, Школска књига, 1967), 1.

ките на една учебна година. Ова списание ќе заживее и ќе излегува подолго време, односно до 1988 година.

Списанието имало три главни дела: настава, научни резултати и информации, а се однесувало на сите типови на училишта.

При анализата на овие списанија од 1967 до 1988 година може да се констатира дека несомнена била желбата да му се помогне на наставникот за тој правилно да се усмери за да ја интерпретира историјата во согласност со државното уредување и со интересите на југословенската држава. Во списанијата се пишува за општата историја, при што во повеќе наврати се констатира дека таа е проевропска или евроцентрична, односно дека опфаќа голем број содржини, кои се посветени на европската историја, со што во сенка се фрлени посебно историите на: Азија, Африка и латинскоамериканските држави. Покрај за светската историја, во списанието многу повеќе внимание се посветува на историјата на народите од Југославенската Федерација и на специфичноста на наставата на Југославија како социјалистичка држава, при што наставниците, а преку нив и учениците, конкретно се насочуваат во правец што е од интерес на државата. Се истакнува дека, во однос на народите, кои живееле во Југословенската Федерација, се поставиле повеќе концепти на пишување на наставните програми и на учебниците, а со самото тоа и на наставата по историја и на нејзиното интерпретирање. Првото гледиште било дека можат да постојат повеќе наставни програми по историја, кои, од република до република, би се разликувале, второто било дека треба да постои заедничко јадро за сите народи во Југословенската Федерација, на кои ќе се додава дополнителен материјал, кој би бил ист или различен од една до друга република, додека третото гледиште било дека наставните програми за целата територија на Федерацијата требало да бидат унифицирани.¹³ Од споменатите концепти бил прифатен концептот со заедничкото историско јадро за сите народи, кои ќе биде надополнет. Во однос на специфичноста на наставата по историја, во Југославија, како социјалистичка држава, се истакнувало дека во процесот на наставата посебно внимание требало да ѝ се посвети на социјалистичката ре-

¹³ Кампуш, Приручник за методика, 6.

волуција, во која се „школувале самоуправувачи“, ¹⁴ бидејќи наставата по историја можела да „има значително влијание на формирање на погледот на свет и да има големо значење за разбирањето на современите процеси кај нас и во светот, а посебно за создавање на братството и на единството на 'нашите (м.з. – југословенските) народи', за разбирање на народната револуција и на социјалистичката револуција“. ¹⁵ За остварување на наведените цели и специфичности, според списанието, требало да се влијае на: наставниците, наставните програми, наставните методи и сретства, како и на научните истражувања. Со сето претходно наведено се поставувале темелите на изградбата на историјата во интерес, односно како алатка на државата.

Во согласност со историскиот период во кој било пишувано, во списанието се јавуваат и одредени други карактеристики.

Почнувајќи од 1967 година списанието ја поддржува политиката на т.н. „заедничко историско јадро“ на југословенските народи, кое се воведува заради: различните наставни планови и во нив различните наставни програми по историја, нееднаквите години на изучување и фонд на часови во републиките на Федерација, при што се бара оправдување за определување на заеднички параметри при креирањето на наставните планови и местото на историјата во нив. Претходно, уште во 1965 година, Југословенскиот завод за проучување на училишните и образовни прашања предлага, а Републичкиот завод за унапредување на школството на СРМ ¹⁶ прифаќа, во училиштата да се учи историјата во прва и во втора година од средното стручно образование. На оваа образовна политика списанието му дава посебна поддршка и помош, најмногу кон наставниците по историја од стручните училишта, но и кон сите други наставници, професори по историја и стручни работници, кои се занимаваат со посочената проблематика. Карактеристично е и тоа што во списанието од 1967 до 1970 година често се обработуваат и теми поврзани со наставните предмети Општество и Општествено-политичко уредување и нивниот однос кон историјата. Исто така, карак-

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Денес – Биро за развој на образованието.

теристично е тоа што постојано се споменува терминот „нашите народи“, „нашата историја“, а не имињата на југословенските народи.

Во материјалот посветен на периодот по 1970 година повторно доминира идеологизацијата на историја, што докажува и пишувањето дека наставните програми ќе развиваат личности врз принципот: ученик – човек – свесен градител на социјализмот. Преку ова се дава на знаење дека наставните програми, следствено на нив учебниците и другите наставни помагала, нема да се менуваат во идеолошки правец. Во центарот на учењето на историјата во основните и во средните училишта повторно е ученикот, а неговата свест се гради преку учењето за социјализмот како општествено-политички систем и за народноослободителната борба и народната револуција во Југославија. Сепак, разликите се јавуваат во однос на националните истории. За разлика од претходниот период кога се споменуваат сите народи и нивната историја, во „Наставата по историја“ од 1974 година, при нејзиното учење се јавува националната историја. Значењето на историјата воопшто и нејзиното место во наставните програми се анализираат од Вукашин Радоњиќ и Миомир Дашиќ, со посебен осврт на прашањето колку се изучувала историјата на другите народи, а колку националната, при што се предлага да се дефинира колку минимално треба да се изучува одредена историја на другите народи, а колку – националната историја. Со други зборови, во овој период започнува да се зборува за националните истории на народите на Југославија. Според нив, во наставата „нежно би требало да се прецизираат оние содржини што ќе им овозможат на учениците да се запознаат со најзначајните настани и историски појави, значајни за развојот на човештвото и на секој народ“.¹⁷ Авторите на овој текст сметаат дека историјата има посебно место во формирањето на личноста на ученикот, најмногу поради две причини: 1. Им дава на учениците најнужни податоци и ги збогатува нивните сознанија за процесите во минатото, врз основа на што тие полесно ја сфаќаат современоста; 2. врши на нив, секако, одредено воспитно влијание овозможувајќи им правилно да

¹⁷ Вукашин Радоњиќ, Миомир Дашиќ, Заступленост историја народа и народности у наставним програмима за основну школу и нека друга актуелна питања програма историје, (Загреб: Настава историје. 1, Школска књига, 1974), 16.

ги разберат општествените појави, кои се случувале во минатото, да изградат критички став кон негативностите во минатото и врз основа на тоа идејно да се насочат кон современите текови.¹⁸ Исто така се споменува и терминот „социјалистички југословенски патриотизам“, специфичен за периодот по 1970 година. Следи споредбената анализа на наставните планови и програми, која првично заклучува дека наставните планови и програмите по историја се разликуваат од република до република. Се заклучува дека во основните училишта и во гимназиите, како и во наставните програми од средината на шеесеттите години, разликите во програмите по историја не биле големи. Во основните училишта, врз основа на реформиранiot концепт за основно училиште донесен 1959 година од Сојузниот завод за проучување на училишните и образовните прашања, биле пропишани заедничките основи на југословенските наставни програми. Но, двапати следеле дополнувања на наставните програми по историја и тие почнале да се разликуваат еден од друг. Имено, со промените на општествено-економските односи по 1970 година, до израз дошло јакнењето на републиките и самоуправувањето, по што почнало да се нагласува она што е национално. Така, наставните програми на: Македонија, Хрватска и Босна и Херцеговина биле сменети во 1972 година, додека во Словенија и Црна Гора промени на наставните програми по историја настале во 1973 година. Со сите промени сè повеќе и повеќе се отстапувало од заедничката основа од 1959 година. Поконкретно, во 1959 година, се тргнувало од гледиштето дека основна задача на историјата е на учениците да им ги прикаже најзначајните периоди во развојот на југословенските народи, не нагласувајќи ја притоа историјата на ниеден народ посебно, додека со измените и со дополнувањата на наставните програми по 1970 година се истакнува дека задача на историјата е да ги запознае учениците со историјата на својот народ. Така, во наставната програма на СР Словенија се истакнува дека целта на историјата е: „учениците да ги запознаат најважните историски настани, појави и поими од: словенечката, југословенската и светската историја“.¹⁹ Во СР Хрватска наставната програма уште по-

¹⁸ Исто.

¹⁹ Наставна програма по историја на СР Словенија, (Љубљана, 1973).

прецизно ги одредува задачите на предметот, при што учениците треба да „развијаат национално чувство, приврзаност кон својот народ, солидарност со другите народи...“.²⁰ Наставната програма по историја во СР Црна Гора, исто така, ги формулира задачите на следните начин: „да ги запознае учениците со најважните настани од минатото на црногорскиот и на другите југословенски народи и народности“.²¹ Единствено во наставната програма по историја на СР Босна и Херцеговина задачата на историјата е формулирана на поинаков начин, и тоа: „да овозможи учениците да се стекнат со знаења за најважните процеси, случувања, културни текови, најзначајни личности од историјата на југословенските народи“,²² со што се зачувува основаната задача од наставните програми од 1959 година за заедничкото историско јадро. Во СР Македонија наставната програма од 1972 година се следи истакнувањето на историјата на македонскиот народ, каде што можеби за првпат се овозможува во изучувањето на историјата да се спомене отворено историјата и минатото на македонскиот народ во сите негови период, секако помалку обременето со идејата на југословенството и заедничката историја на народите. Така, во наставните програми се формулирани следните задачи: „да се запознае со минатото на македонскиот народ и на другите народи и народности во Југославија, да се развие чувство на гордост што му припаѓа на народ, кој се борел за слобода и за човечко достоинство“.²³ Вака прикажани задачите во наставните планови доведуваат до заклучок дека постепено се напушта идејата за заедничкото југословенско јадро и дека приматот се повеќе ѝ се дава на историјата на секој народ поединечно. Исклучок е Босна и Херцеговина, каде што се истакнува југословенската историја пред националните, додека Србија нема направено измени и дополнувања на наставните програми по историја, па таа не е коментарирана и не е дел од анализите.

По бројот на часови, исто така, се напушта гледиштето дека бројот на југословенската историја треба да биде најголем, по што,

²⁰ Наставна програма по историја на СР Хрватска, (Загреб, 1972).

²¹ Наставна програма по историја на СР Црна Гора (Титоград, 1973).

²² Наставна програма по историја на СР Босна и Херцеговина (Сараево, 1972).

²³ Наставна програма по историја на СР Македонија (Скопје, 1972).

во наставните програми од 1972 и 1973 година, најголем е бројот на часовите за националаната историја, освен во наставниот план на СР Босна и Херцеговина.

Но, она што исто така може да се согледа, врз основа на компаративната анализа, е и претставувањето на историите, кои намерно или ненемерно при именувањето се поставени на следниот начин: кога се зборува за Босна и Херцеговина, Црна Гора и Македонија не се користат термините историја на македонскиот или на црногорскиот народ, туку се користат термините историја на Црна Гора, Босна и Херцеговина, односно историја на Македонија. Ова не е случај со историјата на српскиот народ, историјата на словенечкиот народ и историјата на хрватскиот народ, со што се прави разлика меѓу историите на републиките и на народите.

Во списанијата често е цитиран и Јосип Броз Тито и неговите говори, што директно влијаело на наставата и на наставниците. Така, се издвојува рефератот на Јосип Броз Тито од VIII конгрес на Сојузот на комунистите на Југославија во кој тој зборува за сосотојбата околу историјата. Во него, меѓу другото вели: „Многу често наидуваме на немарксистички, некритички и ненаучни оценки на настани и личности од националната историја. Понекогаш дури и директно се преземаат одредени националистичко-буржоаски оценки. Се истакнува, на пример, само позитивната страна на одредени движења, настани и личности, а за нивната негативна страна воглавно и не се зборува, или тоа се прави многу воопштено и срамежливо.“²⁴

Покрај ваквите обраќања на личности, списанијата даваат известувања од: конгреси, конференции, симпозиуми, кои, на добро смислен начин, се прераскажуваат обраќањата и презентираниите трудови. Како пример може да се наведе единаесеттиот историски симпозиум за наставата по историја, со основна тема: „Научните, идеолошките и методолошките проблеми на наставата по историја во повоениот период“, за кој има осврт во списанието „Наставата по историја“.²⁵ Имено, во осумдесеттите години сè повеќе се истакнува националната историја и постепено се напушта старото југословен-

²⁴ Настава историје бр. 1, (Загреб: Школска књига, 1986), 1.

²⁵ Единаести југословенски симпозиум за наставата по историја, (Загреб: Настава историје. 1, Школска књига, 1974), 22.

ско историско јадро иако тоа официјално постои и од некои личности во државата било настојувано тоа да продолжи да се развива. За оваа тематика од 28 до 30 август 1985 година во Маврово е одржан единаесеттиот историски симпозиум за наставата по историја, со основна тема: „Научните, идеолошките и методолошките проблеми на наставата по историја во повоенниот период“ (од 1945 до денес).²⁶ Еден од позначајните трудови на симпозиумот, кој ја отсликува и неговата структура е „Најзначајните современи општествени и политички процеси кои треба да се изучуваат во наставата по историја“ од Наум Димовски, советник по историја во Педагошкиот завод на СР Македонија.²⁷ Трудот говори за недоволната застапеност на современата историја, односно повоената историја, иако таа може да биде роб на т.н. „историска дистанција“, односно да биде интерпретирана на несоодветен начин под притисок на актуелното време. При анализата кои содржини по историја се обработуваат според заедничкото југословенско јадро, се доаѓа до заклучок дека содржините од современата историја не се доволно обработени на сметка на содржините од периодот на социјалистичката револуција и на Втората светска војна. Од друга страна е евидентно дека се зборува за период кога националниот идентитет во одредени републики на СФРЈ јакнее, но истовремено во наставните програми е присутна и социјалистичката идеологија што се одразува и на учебниците, односно покрај јакнењето на патриотизмот и националното чувство, не се напуштала доктрината за социјалистичкиот систем на уредување. На национализмот ќе му се спротивстават водечките личности на Југословенската Федерација, кои ја истакнувале унитарноста на државата. „Во многунационалната структура на Југославија тоа може, во одредени услови, да стане дури и доминантен облик на антисоцијалистичка акција“.²⁸ Ова мислење го прифаќале и го делеле голем број историчари од периодот по Втората светска војна, сè до кризата на социјализмот. Според анализата на Димов-

²⁶ Се мисли на времето кога е одржан симпозиумот, односно на 1985 година.

²⁷ Денес Биро за развој на образованието.

²⁸ Наум Димовски, Најзначајните современи општествени и политички процеси кои треба да се изучуваат во наставата по историја, (Загреб: Настава историје бр. 1-2, Часопис Савеза друштва хисторичара Југославије, Школска књига, 1986), 5.

ски во гореспомантото дело, која е поткрепена со аргументација за секоја посебна тема, во наставните програми по историја недостасува материјал за следните теми од современата историја: Односите на Југославија со соседните земји, Националното прашање во современиот свет, Современите кризи, Активноста на црквата и клерикализмот, Политичките партии во современиот свет, Ослободителните движења во третиот свет, Општествено-економските процеси на земјите во развој, Мировните движења во Европа и во Светот, Социјализмот и проблемот на мирот, работничкото, комунистичкото и другите прогресивни движења во Светот. Во истиот контекст, пренесен во списанието е Едвард Кардељ, кој го цитира своето дело „Нацијата и меѓународните односи“, во кое напишал: „Секој национализам во нашите услови (м.з. – југословенските) нужно добива облик на реакционарен и антихуманистички шовинизам и како таков секогаш претставува сопирачка за напредок на социјализмот“.²⁹

Слично на претходните гледишта се истакнува дека треба да се негува национално чувство во однос на југословенството и во списанието „Наставата по историја“ од 1988 година, при што се потенцира дека интересот за историјата е голем, но од нејзиното место во системот биле незадоволни: научните работници, професорите на факултетите, наставниците од основните и од средните училишта, како и обичните луѓе и учениците. Оттука се поставувало прашањето каква историја е потребна? Според пишувањата на проф. д-р Миомир Дашиќ, кој бил претседател на Сојузот на друштвото на историчарите на Југославија, „меѓу историчарите имало и такви што гласно го напаѓаат југословенството и југословенскиот патриотизам и интернационализмот. Проф. д-р Миомир Дашиќ истакнал: „Во одредени средини, за жал и во училиштата, за југословенските родољуби се зборува (и се пишува) како за неисториска и за измислена категорија, вештачка творба или се прогласува едноставно за унитаристичко страшило“.³⁰ За надминување на ваквата состојба се предлагале одредени промени, од кои се издвојуваат: зголемувањето на неделниот односно годишниот број часови по историја и јак-

²⁹ Исто.

³⁰ Миомир Дашиќ, Местото на наставта по историја во нашиот образовно воспитен систем, (Загреб: Настава историје. 1–2, Школска књига, 1986), 87.

нењето на југословенството преку наставните програми по историја. Во однос на зголемувањето на неделниот, односно на годишниот број на часови по историја, се предвидувало како во гимназиското образование, така и во сите стручни училишта, бројот на часови да биде зголемен, со што би можело да се зборува за континуирано историско образование на учениците, а цикличното програмирање во овој случај би било реално и можно, но и дидактички најоправдан пристап во наставата по историја. Поради ова повторно се актуелизира прашањето за заедничкото историско јадро за основно и за средно образование, со што би се одбегнала насоченоста на историјата кон тесно националистичките гледишта и кон запоставувањето на општото и на заедничкото. Само под услов историјата да се изучува со заедничкото историско јадро се сметало дека може да се даде придонес кон единствениот систем на образование и воспитание во цела СФРЈ. Во однос на јакнењето на југословенството, преку наставните програми по историја, се настојувало наставните програми да бидат концепирани така што би ги опфатиле сите позначајни настани и историски појави на југословенско ниво, од доаѓањето на Словените на Балканскиот Полуостров. Во еден од последните броеви на списанието „Наставата по историја“ се дадени дидактички начела на кои се темелат наставните програми по историја, и тоа: 1. наставниот материјал мора да биде вистинит, односно заснован на науката; 2. наставните содржини треба да бидат во согласност со општествените определби, односно во согласност со целите на социјалистичкото самостојно општество; 3. наставните содржини треба да се во согласност со степенот и со профилот на училиштето, како и со возрасните можности на учениците; 4. Содржините треба да бидат поврзани хоризонтално и вертикално; 5. Содржините треба да бидат поврзани со работната и општата практика.³¹

Историските читанки и стручните списанија по историја, во периодот 1954 – 1991 година, се драгоценa литература за основното и за средното образование, како за наставниците, така и за учениците. Значењето на стручните списанија по историја во периодот 1954 – 1991 година е поголемо, бидејќи во нив се наоѓале податоци за:

³¹ Исто.

наставата, дидактички препораки, текстови со компарација на наставните програми на југословенските републики, насоки за воспитување на учениците за наставата, за заштитата на општествениот систем и одбраната на државата. Но, значењето на овие материјали ќе биде уште поголема ако продолжи нивното понатамошно проучување, во засега необработените теми.

Igor JURUKOV

**HISTORICAL TEXTBOOKS AND PROFESSIONAL
JOURNALS IN THE PEOPLE'S/SOCIALIST
REPUBLIC OF MACEDONIA (1954-1991)**

-SUMMARY-

The professional journals on history from 1954 to 1991 were historical literature in primary and secondary education that could be used by teachers for their professional development and enriching their knowledge. A characteristic of this history literature was its expertise and its ability to be used for the constant indolence of teachers and professors. It was also characteristic of its periodical publication, that is, it can be said that this literature did not come out continuously. This literature was not compulsory for history teachers, but the issue was questioned and how it was used. In any case, the history journals in the period 1954-1991, with all their characteristics, represent an important part of historical education.

Драгица ПОПОВСКА

Институт за национална историја – Скопје

ПИШАНИ ДОКУМЕНТИ НАСПРОТИ УСНИ СВЕДОШТВА: ПРАШАЊА НА ВАЛИДНОСТ?

Минатото отсекогаш било во фокусот на интерес на човештвото, како во античкиот, така и во современiot свет. Целта на неговото истражување, некогаш и денес, генерално останала иста: реконструкција на минатите настани, односно на настаните што веќе поминале. Кога зборуваме за историска реконструкција, всушност, зборуваме за облик на посредување со помош на кој може нешто да се разбере за минатото. Сепак, треба да се има предвид дека резултатите од историските истражувања не можат да се репродуцираат, ниту експериментално да се проверат, што значи: примената на рационална процедура во барањето на вистината е суштината на историската наука.¹

Барањето на вистината за одреден историски настан или одредена историска личност, го вклучува настојувањето на истражувачот – историчар да дојде до најразлични податоци/извори, кои вклучуваат: документи, писма, новинарски извештаи, интервјуа, предмети и други ресурси, кои ќе му овозможат историска интерпретација, која има смисла во целиот сплет на често спротивставени и конфликтни докази.²

Имајќи ја предвид важноста на изворите како услов за генерирање на веродостојно/објективно знаење за минатото, јасно е дека

¹ Todor Kuljić, „Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka“, *Ogledi*, br.3, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 50.

² Donald A. Ritchie, *Doing Oral History, A Practical Guide*, Second edition, Oxford University Press, 2003, 45.

прашањата за нивната валидност за историски пишувања се постојано отворени за дискусија меѓу истражувачите. Сепак, она што загрижува е дека некои историчари во инсистирањето за прикачување на *објективност* и *неприсирасност* на пишаната документација и нивниот тесен поглед кон науката, покажуваат изразена неподготвеност да го препознаат *емпиризмот* во усните сведоштва. Оттука, во материјалот што следи ќе се занимавам со различните аспекти, кои се однесуваат на валидноста и *објективноста* на пишаните документи и на усните сведоштва. Во овој контекст, анализата го зема предвид и односот меѓу историјата и меморијата, временски поврзувајќи го со предмодерниот, модерниот и постмодерниот период.

*

Хронологијата на истражувањата на минатото покажува дека тие, во своите најрани почетоци, односно во времето пред етаблирањето на историјата како наука, главно се темелеле на усните сведоштва,³ во чија суштина лежи меморијата. Целта на историјата била насочена кон зачувување на сеќавањето на: династијата, црквата или државата, а во тој контекст, историчарот ја имал функцијата на чувар на споменот на славата на големите луѓе од историјата, преку обезбедување на меморија за јавните настани.⁴ Тоа е период што, Алеида Асман, временски го става во релација со предмодерноста и го диференцира како фаза, која означува „идентитичност меѓу меморијата и историјата“.⁵

³ Употребата на усните извори за разбирање на минатото е присутна со векови наназад. Зачуваните материјали или фрагменти покажуваат дека во историските пишувања на античките автори доминираат содржини на усни нарации, преточени во: мемоари, политички говори, писма итн. (Види: Herman Bengtson, *Introduction in Ancient History*, University of California Press, 1975, 65–76). Исто така и во средновековниот период се познати бројните записи за настани и за случувањата, кои ги пишувале хроничарите од актуелното време.

⁴ Mihai Stelian Rusu, „History and Collective Memory: The Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship“, *Philobiblon*, Vol. XVIII, 2013, No. 2. Достапно на: https://www.researchgate.net/publication/259310300_History_and_Collective_Memory_The_Succeeding_Incarnations_of_an_Evolving_Relationship (24. 09. 2018), 265.

⁵ Aleida Assmann (2008: 49-72), според: M. S. Rusu, „History and Collective Memory...“, 266.

Кон крајот на 19 век, со воспоставувањето на историјата како автономна дисциплина, под влијание на германската школа за национална историја и на Leopold Von Ranke, се промовира истражувањето на документи креирани за време на историските настани, како единствена и најсигурна форма на историски докази.⁶ Ова, пак, влијае и на односот на историјата и на меморијата, односно доведува до „радикална мутација на претходната идентичност и негова трансформација во конфликтна опозитност“.⁷ Имено, поставувањето на: конкретните интерни стандарди, методолошки норми и критериуми за квалитет, доведува до дихотомија меѓу: историјата (сега разбрана како објективен, непристрасен научен потфат) и меморијата (сега редефинирана во искривена, емоционално контаминирана и субјективна историја). Иако, само мал дел од историчарите во конкретното време го употребувале критичкиот дискурс во својата работа, сепак оттогаш историјата и меморијата започнуваат да се концептираат себеси во контрастот: една наспроти друга.⁸ Во однос на изворите, на една страна се: *објективниите* – пишани документи на кои се темели историјата, а на друга: *субјективниите* – усни сведоштва (меморија) за која нема место во историските пишувања.

Ваквиот напор на историјата, за „објективно“ познавање на минатото што, Алеида Асман, временски го поврзува со модерноста,⁹ во понатамошниот период сè повеќе се доведува во прашање, со појавата на различните епистемиолошки школи, кои го предизвикуваат или го оспоруваат претходноспоменатото сфаќање, а добиваат сè поголема гласност, како во научни, така и во општествени рамки.¹⁰

Во овој контекст е особено изразена тенденцијата да се укаже на фактот дека и пишаните извори, исто така, можат да бидат пред-

⁶ Повеќе за ова види: Edvard Muir, „Leopold von Ranke, His Library, and the Shaping of Historical Evidence“, Syracuse University Library Associates Courier Volume XXII, Number 1 (Spring 1987), 3-10.

⁷ M. S. Rusu, „History and Collective Memory...“, 266.

⁸ На исто место.

⁹ На исто место.

¹⁰ На исто место. Авторот во целиот труд дава приказ на гледиштата, кои, неколку епистемиолошки школи, ги имаат во однос на историјата и на историските пишувања, а во тој контекст ја анализира и релацијата на историјата и на меморијата на повеќе нивоа.

мет на сомнеж и дека усните сведоштва треба да се земаат предвид при историската анализа, како и секој друг историски податок. Ова особено се засилило по институционализацијата на усната историја, во средината на 20 век. Всушност, усната историја, во самите почетоци, но и периодот потоа, била ангажирана во две главни битки: едната, која настојувала да обезбеди прифаќање на валидноста на усните извори во европската историја, со цел ним да им се даде иста важност како и на другите историски извори и втората, која настојувала да ги прошири хоризонтите на историските истражувања, со вклучување нови сфери на реалноста, како што се секојдневниот живот и искуствата на обесправените подредени општествени слоеви.¹¹

Во оваа смисла се и размислувањата на Michael D. Gibson, кој во една своја статија, објавена во „The Annals of Iowa“, во 1979 година, пишува дека историјата не се темели само на: закони, статистика, документи или животите на лидерите, туку и на искуството на обичниот човек. Тој понатаму вели: „Некои критичари тврдат дека усната историја е неточна. Човечката меморија е често погрешна, премногу кратка, некогаш конфузна... Но, дали ова важи само за усната историја? Како и сите историски „документи“, усната историја мора да ги тестира сите докази пред да тврди за себе дека е вредно сведоштво“.¹²

Практично, компликациите во контекст на валидноста на усните сведоштва настануваат поради неопределената идеја за „објективност“, која е прикачена на конвенционалните архивски ресурси, како што се документите и фотографиите. Ваквите ресурси се сметале/се сметаат за повеќе „објективни“ од усните сведоштва или од усните истории. Таквото гледиште имплицира на тоа „фактичкиот кредибилитет“ да биде прикажан како монопол на пишаните извори, а истовремено да се игнорира фактот дека постои, како што

¹¹ Luisa Passerini, „Work ideology and consensus under Italian fascism“, во: *The oral history reader*. Edited by Robert Perks and Alistair Thomson, (London and New York: Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2003), 53-62. Трудот за првпат е објавен во: *History Workshop*, 1979, no. 8, pp. 84-92.

¹² Michael D Gibson, "A Methodological Overview of Oral History." *The Annals of Iowa*, 44 (1979), 653.

вели Alessandro Portelli: „општествена цел зад оригиналното создавање и последователно зачувување на сите документи и записи“.¹³

Во овој контекст треба да потсетам на тоа дека многу документи, акти и сл. се произведени или се создадени од колонијални или од окупаторски администрации, а историските истражувања во одредени периоди се попречени од цензурата. Многу од документите, при промена на администрациите, биле уништувани или конфискувани. Едноставно, општествено-политичките и економските интереси во дадено време или даден период имале големо влијание на одлуката: Што е вредно да се собира и да се зачувува во архивите? Со други зборови, политичката историја или историјата на државата, територијата и сл. е тесно зависна од прашањето кој го поседува монополот врз неа, односно врз толкувањето на нејзината историја.

Добар пример за тоа е историјата на Македонија, како територија, каде што властите или различните администрации често се менувале. Ова влијаело, значаен дел од историјата на Македонија, да влезе во извештаите или во делата на: српските, бугарските, грчките и другите официјални лица или автори, кои различно ги прикажувале традициите на населението: еднаш – како српски, другпат – како бугарски, грчки итн., зависно од идентитетските политики на државата, која, во актуелниот момент, го имала монополот над територијата. Многу историчари ги ограничиле своите студии на пишаните записи од Македонија, односно на „официјалните“ документи, кои ги произвеле владите. Сето ова влијае на толкувањето на материјалното и на пишаното културно наследство поврзано со територијата на Македонија, кое станува особено ранливо за време на кризни состојби, конфликти итн., во контекст на различните интерпретации на историските настани од страна на различните национални/државни авторитети.

Ова е така затоа што историјата во контекст на општеството ја има моќта, како што вели Куљиќ: „... да ја зајакнува или да ја ослабнува политичката легитимност“.¹⁴ Од друга страна, пак, да не забо-

¹³ Indira Chowdhury, „A Historian among Scientist: Reflections on Archiving the History of Science in Postcolonial India“, *A Journal of the History of Science Society*, Volume 104, Number 2/ June 2013, The University of Chicago Press Journals.

¹⁴ T. Kuljić, „Prevladavanje prošlosti, uzroci...“, 5.

равиме дека во секоја временска епоха е присутен карактеристичен поглед, или создајна перспектива, што влијае и на политичките, индивидуалните, но и на научните мотиви и движења.¹⁵ Имајќи ја предвид комплексноста на општествената стварност, особено на новата, која е прилично противречна за историските настани во контекст на спротивставените гледишта, неминовно се наметнува потреба од нови научно-теориски и методолошки правци на истражување на минатото. Во оваа смисла е важна улогата и на усните сведоштва, кои претставуваат суштински ресурс за зачувување на знаењата на *обичниот* човек, поврзани со деструктивната моќ на војните и на политичката злоупотреба низ времето.

Вообичаено, кога станува збор за усните сведоштва, тие се набљудуваат од два аспекти: нивното потекло, како податоци добиени од луѓе или од заедници, чија пишана историја недостасува, е искривена итн. и од аспект на содржината, која се однесува на секојдневниот живот и културата на овие луѓе. Иако ваквите специфики се атрибутираат на усните извори, сепак, тие не се специфични само за нив. Таков е примерот со писмата од поединци, потоа напишаните дневници и сл., кои имаат исто потекло и иста содржина како и усните сведоштва, но бидејќи се напишани, се користат како извори во историските пишувања. Тоа покажува дека потеклото и содржината на материјалот не се доволни за разликување на опсегот на извори што ги користи општествената историја, генерално. Во оваа смисла треба да се спомене и тоа дека во напишаните писма и сл. отсутуваат содржини, како што се: „... тонот, обемот и ритмот на популарниот говор, кои носат имплицитно значење и општествени конотации, кои не можат да се репродуцираат во напишаното.“¹⁶ Во овој контекст и транскриптите, на пример: од разни: политички случувања, говори, судски процеси и сл. настани, кои се чуваат во архивите, можат да имаат и контрадикторни значења, затоа што: интонацијата, гримасите, паузите итн. на говорни-

¹⁵ Истиот, 46.

¹⁶ Alessandro Portelli, „What makes oral history different“, *The oral history reader*, Edited by Robert Perks and Alistair Thomson, (London and New York: Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2003), 65. Трудот под наслов: ‘Sulla specificità della storia orale’ за првпат е објавен во: *Primo Maggio* (Milano, Italy), 1979, vol. 13, pp. 54–60.

кот, како емоционална содржина, едноставно, преку транскрибираното, не можат да бидат претставени објективно.

Оттука, ставот дека пишаните извори се единствено објективен приказ за случувањата во минатото е само доминантна предрасуда на некои историчари. Тие во своите историски истражувања користат голем дел од пишаните документи, во форма на: извештаи, записи, новинарски интервјуа и сл., кои, пак, претставуваат пренесени усни нарации, а истите тие многупати се оптоварени со пристрастноста на лицата, кои ги изготвуваат. Така, на пример, истражувањата покажуваат дека во повеќе наврати локалните весници игнорираат одредени настани или вести, кои не одговараат на дадениот општествено-политички контекст, што значи дека имаме „слепи точки“, кои можат да бидат разјаснети само со методите на усна историја. Да ги споменам и мемоарите од политичарите или спомените од други историски личности, потоа нивните кореспонденции, кои, исто така, се користат како релевантен/легитимен историски извор, без притоа да се земе предвид фактот дека тие, исто така, претставуваат усно сведоштво за минатите настани, се разбира пренесено на хартија и тоа од одредена временска дистанција. Тие, исто така, можат да бидат пристрасни или неточни имајќи го предвид фактот дека политичарот или воопшто авторот/пишувачот ги дизајнира своите спомени за да се презентира себеси во најдобра можна светлина, се разбира во согласност со вредносните критериуми на конкретното време.

Претходното јасно покажува дека писмените и усните извори не се меѓусебно исклучиви. Тие имаат заеднички, но секако и автономни/сопствени карактеристики и специфични функции. Затоа, тие бараат различни специфични инструменти за толкување. Пишаните извори се фиксни, односно тие не се менуваат по нивното откривање од страна на истражувачите. Усните сведоштва, пак, се ресурс што го карактеризира променливоста. Никогаш нема да добиете потполно исто сведоштво двапати. Условот за постоење на пишаниот извор е емисијата, а за усните сведоштва – трансмисијата.¹⁷

Усните сведоштва или усната историја е исто толку сигурна или несигурна/валидна или невалидна, колку и другите извори до-

¹⁷ Истиот, 70.

биени во истражувачкиот процес. На ниту еден сегмент на податоци од кој било и да е вид не може целосно да му се верува, туку напротив, на секој извор треба да му се пристапи критички и тој да се тестира во однос на други докази.

Иако, во научниот простор, историското знаење ја темели својата привилегирана позиција на премолчената претпоставка дека политичката историја, како историја на државата претставува главна содржина на човековата историја, сепак уште еднаш ќе повториам: треба да се има предвид дека противречната и конфликтна општествено-политичка физиономија која е карактеристична особено за современоста, во контекст на тенденциите за различно толкување на историските настани,¹⁸ бара нови пристапи за проучување особено на поновата историја, кои неминовно ги вклучуваат алатките на усната историја.

Имено, станува јасно дека историското знаење е условено од социокултурните контексти, односно самото истражување за историски цели не може да се одвои ниту од општеството, ниту од општествено-политичките инфилтрации. Овде не зборувам за политизираната идеолошки ангажирана историја, за која е јасно сè, туку – за професионалната критичка историја, која, претендирајќи кон објективност, успева да изгради приближни претстави за минатата реалност, но сепак не може целосно да се оттргне од општествено-политичкиот контекст во кој се создава, така што интерпретацијата на минатото, „како што навистина се случило“ во неговиот непроменет тоталитет, не е возможно.¹⁹

Во контекст на претходното, повторно ќе се навратам на односот меѓу историјата и меморијата. Според констатацијата на Mihai Stelian Rusu, карактеристика на оваа релација е од една страна *теоретската различност*, а од друга – *практичната споделеност*. Имено, иако во теоретска смисла постојат драстични разлики меѓу меморијата и академската историја, сепак и двата концепти се

¹⁸ За конфликтите на идеолошките парадигми, види: Sulejman Boso, „Konflikt ideoloških paradigmi: crveno versus crno“, *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, ur. Sulejman Boso, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević. Zagreb: Biblioteka Srednji Put, Disput, 2008), 9 knjiga, 13–28.

¹⁹ M. S. Rusu, „History and Collective Memory...“, 275.

проткаени со: политички, идеолошки и методолошки предрасуди, што значи дека историјата и меморијата меѓусебе се преплетуваат. Впрочем, сме сведоци дека историските факти се предмет на постојана ревизија.²⁰

Оттука, денешниот најнов развој на односот меѓу меморијата и историјата, специфичен за современиот приод на постмодернизмот е прифаќање на нивната комплементарност и постојана интеракција, односно овие два концепти се сметаат за ангажирани во дијалогски разговор.²¹

Всушност, признавањето дека историјата во практика не е толку објективна, колку што тврдела дека е, но исто така и свеста дека историјата може да биде надополнета со меморијата, особено преку истражување на усната историја, доведува до напуштање на радикалната опозиција меѓу историјата и меморијата, така што во т.н. постмодерен период овие два концепти, наместо да се натпреваруваат во трката за постулатите на апсолутна вистина (објективна или субјективна), тие го заменуваат ривалството со заедничко партнерство во создавање на знаење за мултидимензионалните аспекти на минатото.²²

*

Претходното јасно покажува дека писмените документи и усните сведоштва, покрај автономните карактеристики, имаат и голем број заеднички специфики. Имајќи предвид дека двата извори на податоци се проткаени со: идеолошки, политички и методолошки предрасуди, тие меѓусебе, во голем дел, се преклопуваат. Историските записи, во форма на архивска документација, го одразуваат гледиштето на авторитетите и овозможуваат интерпретација на политичката историја и на борбата за моќ, додека усните сведоштва обезбедуваат голем број информации за начинот на кој поединците/групите се справувале со конкретната историска ствар-

²⁰ Истиот, 279.

²¹ Истиот, 280. За различните аспекти на интеракција на историјата и на (колективната) меморија види исто така: Elżbieta Hałas, „Issues of Social Memory and their Challenges in the Global Age“, *Time & Society* 17 (2008), 1, pp. 103-118. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/0961463X07086305>

²² Истиот, 281.

ност, како и начинот на кој таа стварност влијаела на нивните: емоции, ставови и перцепции.

Во однос на прашањата на валидност од кои најчесто се засегнати усните сведоштва, претходнопрезентираното покажа дека усните нарации се исто толку валидни или невалидни, колку и другите (пишани) извори, добиени во истражувачкиот процес. На кој било и да е вид податоци не може целосно да му се верува, туку напротив, на секој извор треба да му се пристапи критички и тој да се тестира во однос на други докази. Само така, историските извори, независно дали станува збор за пишани документи или за усни сведоштва, ќе можат да станат вредно сведоштво за минатитете настани, односно ќе можат да го стекнат статусот – релевантен ресурс за историски пишувања.

Dragica POPOVSKA

WRITTEN DOCUMENTS VERSUS ORAL TESTIMONIES: QUESTIONS OF VALIDITY?

-SUMMARY-

Having in mind the importance of the sources as a condition for generating *truthful* knowledge about the past, it is clear that the questions of their importance for historical writings are constantly open to discussion among researchers. However, what is worrying is that some historians in the insistence on attaching the *objectivity* of the written documentation, and their narrow view of science, have shown considerable reluctance to recognize *empiricism* in oral testimonies. Hence, the paper deals with various aspects that relate to the validity and objectivity of written documents and oral testimonies. The analysis shows that all historical data/sources, whether written or oral, which, by the way, are not exclusive to each other, can be subjective, and it is therefore necessary to be properly tested/checked. In this way, they will become valuable testimonies of past events and will be able to obtain status – relevant resources for historical writings.

Неџад МЕХМЕДОВИЌ

Никола ЌИРИЌ

Институт за национална историја – Скопје

ДЕЛОВНИК ЗА РАБОТА НА ЏЕМАТСКИТЕ МЕЏЛИСИ НА ПОДРАЧЈЕТО НА ВАКАФСКО-МЕСАРЕФСКИОТ СОВЕТ ВО СКОПЈЕ

Џематските меџлиси или територијалните одбори ја претставуваат месната база на Исламската верска заедница. Секој Џематски меџлис опфаќал најмногу до 300 муслимански куќи. Овие одбори биле задолжени за религиозни прашања.¹ Од друга страна, Вакафско-месарефските поверенства² биле територијални локални одбори, кои се грижеле за: имотните, финансиските и верско-училишните работи на територијата на која се однесувале. Повисок орган од нив бил Вакафско-месарефскиот совет, кој го сочинувале претставниците на сите Вакафско-месарефски поверенства.³ Во контекст на периодот на документот на наша обработка, 1933 година, во Исламската верска заедница постоеле два вакви совети со свои управни одбори, со седишта во Сараево и во Скопје. Друг висок орган бил Улема-меџлисот, исто така, еден во Сараево и еден во Скопје, во кои испраќале претставници сите Џематски меџлиси. Највисок орган на Исламската верска заедница бил Врховното верско старе-

¹ Види го Членот 13 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година: http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018; Страшко Стојановски, *Колективниот идентитет кај Македонците муслимани* (Скопје, Алфа 94, 2009), 47.

² Поверенство или комесаријат претставува власт, функција, дејност или канцеларија на повереникот или на комесарот.

³ Стојановски, *Колективниот идентитет*, 48.

шинство во Белград, на чело со реис-ул-улемата.⁴ Членовите на Реис-ул-улема-меџлисот ги назначувал кралот, со указ.⁵ Со ова, централните власти на секуларната држава обезбедувале сопствено влијание и политичка контрола врз муслиманските религиски институции.

Ваквата хиерархија е од времето на Шестојануарската диктатура од 1929 година и на донесувањето на Законот за Исламската верска заедница на 31 јануари 1930 и на Законот за избор на реис-илемата на 4 јуни 1930 година, кога е воспоставена единствена, реорганизирана Исламска верска заедница во Кралството Југославија со единствена управа на вакафскиот имот на подрачјето на целата држава. Со ова е озаконето, само формално, единството на муслиманите во Кралството. Набрзо по донесувањето на Законот за Исламската верска заедница заради поцврста контрола врз неа, југословенската влада го префрлила нејзиното седиште во Белград, каде што, со Уредбата за привремена организација на власта и со работите на Исламската верска заедница на Кралството Југославија, министрот за правда станал највисока управна власт на вакафско-месарефските работи на целата територија на државата.⁶

Во овој период Вакафско-месарефскиот совет во Скопје претставувал управно тело за подрачјето на: Македонија, Косово, Црна Гора и Србија,⁷ или, според административната поделба на Членот 34 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година, во него била вклучена територијата

⁴ Види ги Членовите 11, 62, 63 и 65 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година: http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018.

⁵ Види го Членот 55 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година: http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018; Стојановски, *Колективниот идентитет*, 48.

⁶ Enes Durmišević "Vakufi u različitim političkim sistemima – odnos vlasti prema vakufima posebno nakon agresije na BiH", *Novi Muallim*, jesen 2011, god. XII, br. 47, 15, 20.

⁷ Zlatko Hasanbegović: „Spahina” Islamska vjerska zajednica. Između obnove vakufske autonomije i stranačkog nadzora 1935.-1938”, *Historijski zbornik*, Vol.63 No.2 Svibanj 2012, 499.

на: Скопското, Битолското, Призренското, Новопазарското и Плевњаското муфтиство.⁸

Предмет на наша обработка е еден документ со наслов: „Деловник на Џематските меџлиси на подрачјето на Вакафско-месарефскиот совет во Скопје“. Документот датира од 1933 година и е печатен во печатницата „Јужна Србија“, која се наоѓала на адресата „Краља Петра, 8“ во Скопје.⁹ Копија од единствениот примерок е обезбедена од Народната библиотека на Србија, под број на документ: П 133 057. Во продолжение ви го претставуваме текстот на документот во превод од српско-хрватски јазик, којшто бил службен јазик во Исламската верска заедница,¹⁰ и коментарите на македонски јазик.

Деловникот за работа на Џематските меџлиси на подрачјето на Вакуфско-месарефскиот совет во Скопје е донесен на негова седница на 25 мај 1933 година во Скопје, а е одобрен од страна на министерот за правда, Б. Максимовиќ, во Белград на 31 август 1933 година.¹¹

ДЕЛОВНИК ЗА РАБОТА НА ЏЕМАТСКИТЕ МЕЏЛИСИ

Член 1

По претходен избор, а најдоцна во рок од седум дена, ќе се состане Џематскиот меџлис на првата своја седница и ќе избере од своите членови заменик на претседателот, а по потреба и: благајник, секретар и контролор на вакафските добра, до кои ќе дојде џематот.

Член 2

Џематскиот меџлис се состанува редовно во првата седмица на секој месец дена и во време што го одредува претседателот.

⁸ Види: http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018.

⁹ Пословник Џематских меџлиси на Подручју Вакуфско-меарифског Веча у Скопљу, Штампарија „Јужна Србија“, Краља Петра 8, Скопље, 1993, 8.

¹⁰ Види го Членот 109 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година: http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018.

¹¹ Пословник Џематских меџлиси на Подручју Вакуфско-меарифског Веча у Скопљу, Штампарија „Јужна Србија“, Краља Петра 8, Скопље, 1993, 8.

Кога претседателот ќе согледа потреба или кога тоа ќе го побара една третина од членовите, мора да се свика вонредна седница на која ќе се испита предметот поради кој се појавила потребата за одржување на вонредната седница.

Член 3

На седницата на Џематскиот меџлис може да се донесе одлука доколку се присутни повеќе од половина од членовите.

Член 4

Одлуките се донесуваат со мнозинство гласови, а доколку е изедначен бројот на гласовите, тогаш одлучува онаа страна на гласови во која се наоѓа гласот на претседателот.

Член 5

Претседателот на Џематскиот меџлис е имам-матичар¹² на определениот меџлис. Тој го претставува Џематскиот меџлис надвор, го свикува Собранието на Џематскиот меџлис и притоа ги води неговите седници. Кога е спречен претседателот или кога не е пополнето неговото место, таа должност ја врши заменикот на претседателот.

Ако во еден џемат има повеќе имами-матичари, тогаш претседател е оној имам што ќе биде одреден од поверенството во договор со муфтијата.

Член 6

Благајникот ги прима сите парични средства на Џематскиот меџлис и ги издава по налог на претседателот.

Секој претседателски налог за исплаќање на парични средства мора да биде заснован на одлука, донесена на седница на Џематскиот меџлис.

¹² ИМАМ е муслимански свештеник, чија главна должност е да предводи групна молитва (намаз) во џамија. Тој се нарекува и џамиски имам. Ако, покрај таа должност, е задолжен и со други верски служби за цело едно маало, тогаш тој се нарекува маалски имам. Доколку имамот е задолжен за други верски служби за цел еден џемат (муслиманска верска општина) и покрај тоа дополнително ги води верските матични книги, тогаш тој се нарекува ЏЕМАТСКИ ИМАМ или ИМАМ МАТИЧАР.

Член 7

Парите, кои не се потребни за подмирување на тековните потреби на Џематскиот меџлис, истиот, преку среското Вакафско-меса-рефско поверенство, ги доставува во благајната на Вакафската дирекција во Скопје, додека сметководството на Вакафската дирекција ги книжи на сметката на Џематскиот меџлис.

Средствата на Џематскиот меџлис секогаш му стојат на располагање нему, за подмирување на неговите административни и верско-просветни потреби.

Член 8

За да ги исполни должностите набројани во Членот 24 од Уставот на Исламската верска заедница,¹³ Џематскиот меџлис треба да го спроведе следното:

1. Пред почетокот на секоја учебна година да се направи попис на муслиманските деца, кои наполниле 6 години и да се повикаат родителите или старателите да ги запишат децата во мектеб или во основно училиште.

2. Грижата за мектебските простории да биде во согласност со хигиенските прописи и со потребите на наставата.

3. Да се грижи за сиромашните деца од џематот и да им се овозможи посетување на мектеб или на основно училиште.

4. Да води инвентар и попис на целокупниот движен и недвижен имот.

5. Секоја неморална и друга појава, спротивна на исламот, веднаш да се расправа на седница и да се донесе потребна одлука за спречување на овие појави, а доколку е потребно, да се побараат упатства и помош од надлежните власти.

6. Да води грижа за потребните средства за одржување на мектебот и на џамијата и да ги потпомага верско-просветните службеници.

¹³ Види го Членот 24 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018.

7. Да ги прегледува сметките на својот благајник секој месец и да се грижи и останатите членови да ја вршат својата должност точно и совесно.

Ако при прегледувањето на работата на благајникот се забележат некакви неправилности или оштетувања на џематскиот имот, Џематскиот меџлис, за тоа, треба веднаш да го извести среското Вакафско-месарефското поверенство, а на благајната да и назначи, за благајник, друг совесен член до одлуката на поверенството.

8. Да расправа и да му предложи на Вакафско-месарефското поверенство пресметка за своите управни и верско-просветни потреби и во исто време да се погрижи за средствата со кои ќе се покријат тие потреби.

Член 9

Заради своите верско-просветни потреби, а во согласност со Членот 86¹⁴ на Уставот, Џематскиот меџлис може да распише дополнителен данок на непосредниот државен данок ако го реши тоа џематското собрание со гласовите на оние членови на џематот што претставуваат 75% од муслиманските даночни сили во џематот.

Кога Џематскиот меџлис ќе заклучи дека е потребно да се распише ваквиот данок, тогаш претседателот за таа цел ќе распише Џематско собрание. Собранието на состанокот најпрвин ќе избере записничар и двајца членови за заверка на Записникот, а потоа претседателот ќе ја стави расправата за дополнителниот данок на дневен ред.

Во записникот Џематскиот совет треба да ги внесе имињата на сите присутни членови и да ги посочи членовите што гласале за усвојување на дополнителниот данок.

Записникот ќе го потпишат претседателот, записничарот и двата членови, кои го завериле Записникот, а потоа претседателот ќе го достави Записникот до надлежното среско Вакафско-месарефско поверенство со молба да одреди дали членовите што гласале за дополнителниот данок претставуваат 75% од муслиманската даночна сила на џематот.

¹⁴ Види го Членот 86 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година: http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_Iz-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018.

Откако посочената установа ќе го потврди тој процент, ќе достави Записник до Управниот одбор на Вакафско-месарефскиот совет, односно до Вакафската дирекција, со предлог Вакафско-месарефскиот совет да го одобри расписот во согласност со Членот 85 од Уставот на Исламската верска заедница.

Доколку дополнителниот данок го одобри Вакафско-месарефскиот совет, тој ќе го замоли Поверенството на Даночната управа да го распише данокот и да наплатува во согласност со Членот 87 од Уставот¹⁵ и да го достави до поверенството на посочениот Џематски меџлис.

Член 10

Џематскиот меџлис ги прима во служба оние верски службеници што ги финансираат членовите на џематот од сопствените средства.

Кога Џематскиот меџлис ќе избере ваков вид службеник пред тој да стапи на должност, Меџлисот има задолжение да го извести надлежното средско Вакафско-месарефско поверенство дека во согласност со Членовите 26 и 32 од Уставот се утврдува способноста на избраниот службеник.¹⁶

Доколку во поглед на избраниот службеник дојде до недоразбирање меѓу Џематскиот меџлис и Поверенството тогаш за тоа одлучува надлежниот Муфтија.

Пред одлуката на поверенството или пред одлуката на Муфтијата, избраниот службеник не смее да стапи на должност.

Член 11

Џематскиот меџлис, на крајот на секоја година, ќе поднесе извештај до средското Вакафско-месарефско поверенство за својата работа. Во овој извештај Џематскиот меџлис ќе го вклучи следното:

¹⁵ Види го Членот 87 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година: http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018.

¹⁶ Види ги Членот 26 и Членот 32 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија од 9 јули 1930 година http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018.

1. Документирана пресметка на приходите и на расходите;
2. Список на одржани седници и на донесени одлуки;
3. Список на млади што посетувале: основно училиште, мектеб, средно училиште или занает, и со каков успех го завршиле образованието, како и список на млади што не одеа на училиште, со образложение зошто не го посетувале;
4. Извештај за вршење или за не вршење на наставата по веронаука. Доколку наставата не била вршена, тогаш да се поднесе извештај кои биле преземените мерки и каков бил успехот од нив;
5. Буџет на сопствените приходи и расходи за следната година.

Член 12

Џематскиот меџлис ги извршува одлуките и налозите на поста-
рите верски и вакафско-месарефски органи.

Против ваквите одлуки и налози, доколку се однесуваат на ра-
ботата на посочениот Џематски меџлис, тој може да поднесе жалба
на надлежната повисока инстанција, но доколку по навременото
неизвршување на одлуката и на налогот настапи некаква штета за
исламската заедница, тогаш одговараат солидарно сите членови на
Џематскиот меџлис, во согласност со Членот 94 од Уставот на Исла-
мската верска заедница.¹⁷

Број 3697/31.

Овој Деловник е усвоен на седницата на Вакафско-месарефски-
от совет од 25 мај 1933 година.

Скопје, 1 јули 1933

Вакафски директор,
Х.М. Ребац, с. р.

(М.П.)

¹⁷ Види го Членот 94 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството
Југославија од 9 јули 1930 година: http://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_iz_1930.pdf, пристапено на 05.11.2018.

На основа на пропишаното во последната алинеја на Членот 40 од Уставот на Исламската верска заедница на Кралството Југославија

ГО ОДОБРУВАМ:

овој Деловник на Џематскиот меџлис на територијата на Вакафско-месарефскиот Совет во Скопје.

Бр. 75238/33

31 август 1933 год.

Београд.

Вакаф. бр. 64

Министер за правда,

Б. Максимовиќ, с.р.

(М.П.)

Nedžad MEHMEDOVIĆ
Nikola ĆIRIĆ

**RULES OF PROCEDURE OF THE WORK OF THE
CONGREGATION'S MAJLIS IN THE AREA OF
WAQF-MESAREF COUNCIL OF SKOPJE**

-SUMMARY-

“Rules of procedure of the work of the congregation’s majlis in the area of waqf-mesaref council of Skopje” is a rare document found in the national library of Serbia, dating from August, 1933. This document regulates the *modus operandi* of the Islamic Religious Community in Skopje (Kingdom of Yugoslavia) and gives us a clearer understanding of how this community functioned. The document is translated in Macedonian from Serbo-Croatian, and it includes comments from the authors.

**Димитар ЉОРОВСКИ ВАМВАКОВСКИ,
Германос Каравангелис, грчката пропаганда во
Костурската епархија (1900-1903)
(Скопје: Институт за национална историја, 2017), 266**

Да се пишува за Германос Каравангелис (1866–1935), истакнат патријаршки костурски митрополит, несомнено значи отворање на прашања, кои, во македонската и во грчката историска наука, различно се толкуваат. Неговото име претставува синоним за грчката „македонска борба“ и за обидите на Грција за проширување на своето влијание во јужните македонски краишта, првенствено во Костурско. Од друга страна, неговото име претставува и синоним за спротивставување кон македонското револуционерно движење, организирање и испраќање бројни андартски чети на македонска територија со кои, покрај духовната власт, требало да се наметне и физички терор, преку кој, Македонците требало да ја прифатат тезата дека се „славофони Елини“. За тоа доволно ни зборува еден запис од самиот костурски митрополит, во кој, обраќајќи се кон Коте Христов, рекол: „Вие сте Грци уште од времето на Александар Велики, но поминаа Словените и ве словенизираа. Вашиот изглед е грчки и земјата што ја газиме е грчка. За тоа сведочат и спомениците што се скриени во неа, и тие се грчки и монетите што ги наоѓаме се грчки и натписите се грчки“.

Монографијата *Германос Каравангелис, грчката пропаганда во Костурската епархија (1900–1903)* од Димитар Љоровски-Вамваковски претставува значаен придонес кон македонската историографија на полето на дејствувањето на грчката пропаганда во Македонија. За подетален преглед на настаните, авторот се определил за стеснување на границите на својот труд. Со право, бидејќи активностите на Германос Каравангелис се бројни, а тие не треба само да се наведат, туку и да се протолкуваат, но единствено во согласност

со тогашните сфаќања. Ова го нагласувам бидејќи од денешен аспект многу лесно може да се западне во лавиринтите на дневно-политичките настани, кои, последниве децении, ги преокупираат грчко-македонските односи. Токму затоа, уште во предговорот Љоровски-Вамваковски нагласува дека: „... таквиот пристап не смее и не може да влијае врз историјата како научна дисциплина. Тоа не смее да претставува причина за ограничување на еден научник да истражува одредени личности, настани и процеси од историјата, дури и при постоење различни научни ставови“.

Понудениот труд на авторот Димитар Љоровски-Вамваковски се состои од четири поглавја, со повеќе потпоглавја. Првата глава е насловена како „Османлиска Македонија низ призмата на грчката политика“. Како што кажува самиот наслов, акцентот е ставен на настани и на личности поврзани со Македонија и со Грција, под османлиска власт. Накратко се разгледани: состојбите на Балканот по освојувањето на Цариград од страна на Мехмед II, наречен Освојувачот, Вселенската (екуменска црква) и создавањето на грчката држава и *мегали-идејата*, по што започнале територијалните аспирации кон Македонија и воопшто кон тогашната Османлиска Империја.

Втората глава се однесува на „Појавата на Македонската револуционерна организација“, нејзината програма, средствата и ширењето, потоа се разгледани општите карактеристики на Костурскиот Регион: територијата и населението, како и појавата, ширењето и резултатите на МРО во Костурско. Во таа насока можеме да ги проследиме дејствувањата на Апостол Димитров, кој прв ги поставил основите на Организацијата во овој крај, значењето на: Лазар Поп Трајков, Марко Лерински, Васил Чакаларов, Пандо Кљашев, Павел Христов, Михаил Николов, Лазар Москов и други македонски револуционери, како и на мисијата на Гоце Делчев во Костурско, неколкуте провали, судирите на четите на МРО со аскерот итн.

Третата глава се однесува на „Дејноста на Германос Каравангелис во Костурско до Илинденското востание“. Тука се наведени податоци за назначувањето на Каравангелис за костурски митрополит и неговите почетни обиди за организирање вооружена борба против МРО. Понатаму е разгледано: создавањето на платенички

групи од месното население, грчкиот пропаганден триаголник во османлиска Македонија, судирите на Каравангелис со структурите на МРО, авантуристичкиот поход на полковникот Анастас Јанков во Костурската (револуционерна) Околија, Костурската (револуционерна) Околија во предвостаничка атмосфера и воената „проповед“ на Каравангелис во Костурско и првата грчка паравоена чета – десеттемина Крикани.

Последната, четврта глава, го носи насловот „Германос Каравангелис и Илинденското востание“. Во неа, авторот дава преглед на реакциите на Кралството Грција и на грчките пропагандни институции во османлиска Македонија при почетокот на Илинденското востание. Во продолжение е разгледан и: почетокот на востанието во Костурската (револуционерна) Околија, активната на „гаваскиот одред“ на Каравангелис, ослободувањето на Невеска, соработката на грчкиот митрополит со османлиската власт во текот на востанието и неговата дејност за време на задушувањето на востанието.

Читателот може да утврди дека во книгата се проучува дејноста на митрополитот Керманос Каравангелис во Костурската патријаршиска епархија во првите години на XX век. Оваа должност Каравангелис ја извршувал до 1907 година, но намерата на авторот е да се задржи на клучните точки на првите обиди на грчката пропаганда да дејствува со вооружени сили во Македонија. Значи, можеме да ја проследиме промената на грчката пропаганда од религиозно-просветителска во вооружена. Всушност, истражувајќи ја оваа проблематика, самиот Љоровски-Вамваковски во една пригода ќе запише: „На преминот од XIX кон XX век, како резултат на ‘добрососедската’ проосманлиска политика, која ја водела грчката држава по војната од 1897 година, започнало да се чувствува постепено губење на позициите на грчката пропаганда во Македонија. Ваквата политика на грчката влада негативно се рефлектирала врз националистичките проекции, пред сè, во неможноста таа да ги заштити своите интереси во европските владенија на Османлиската Империја.

Опасноста за грчките интереси била препознаена и во засилената дејност на бугарските пропагандни институции во османлиска

Македонија, пресликана преку постојаното губење на верници меѓу македонското словенско население, како и во програмата и во дејноста на МРО. Засилениот притисок од страна на разните национални друштва и на поединци на територијата на кралството и реалната опасност од губење на позициите во делови од османлиска Македонија, ја принудиле официјална Атина на ‘постепена промена на политиката кон елинизмот во империјата’. Промената, се разбира, била во границите на непредизвикувачката политика, која ја водела владата во Атина кон својот нов ‘сојузник’. Така, на пример, грчките власти, сметајќи дека одржувањето на редот и на мирот во Македонија би било од корист за елинизмот, им сугерираше на грчките конзули да бидат блиски со османлиската власт и да се стават на располагање на војската во напорите за потиснување на македонското револуционерно движење. Ваквата политика имала негативни ефекти врз грчките интереси, бидејќи османлиските власти во своите одмазнички походи против македонското словенско население не правеле разлика меѓу егзархисти и патријаршисти, на тој начин одалечувајќи ги вторите сè повеќе од грчкото влијание, а истовремено доближувајќи ги до позициите на МРО, во која ги препознале своите интереси, но и ја нашле својата заштита“.

Токму затоа, рецензентката на книгата д-р Марија Пандевска едноставно ќе забележи: „Германос Каравангелис не се борел против Османлиите во Македонија (како што го велича грчката историографија), туку против Македонската револуционерна организација“. Накратко, тоа е суштината на монографијата *Германос Каравангелис, грчката пропаганда во Костурската епархија (1900–1903)* од Димитар Љоровски-Вамваковски: да се прикаже макотрпниот пат што морала да го изоди МРО во Костурско, директно војувајќи со две сили: османлиската држава и Грција, а индиректно, преку навлегувањето на Егзархијата и чети од исток, и со Бугарија.

Каравангелис станал костурски митрополит по инсистирање на грчкиот амбасадор во Цариград, Н. Маврокордатос, и по претходно донесена одлука од владата во Атина. Пред да пристигне во Костур, Каравангелис го осигурал својот живот на сума еднаква на неговите долгови, кои ги отплатил кога станал митрополит на Пера. Тој, во Костур, допатувал на 21 октомври 1900 година. Самиот Караванге-

лис во својата книга „Македонската борба (мемоари)“ го запишал овој настан: „Ова место ми го предложија. Но, јас не сакав да се согласам, затоа што ми беше тешко од Ставродроми да отидам во костурските планини. Тогаш дојде Николаос Маврокордатос, амбасадор на Грција, во мојата ќелија и ми вели: ‘Ќе бидеш епископ Костурски’. ‘Ама јас сум уште млад’, му одговорив. ‘Е, точно затоа ќе бидеш’, настојуваше тој“.

По назначувањето за патријаршки костурски митрополит и по доаѓањето во Костур, Каравангелис ја започнал својата агитациска дејност: „Во почетокот на 1901 година, јас направив една голема обиколка по сите славофонски села на Корештата. И така селата: Рулја и Трново, Трсје и Дреновени, Габреш и Чарновишта му се вратија на православието. Другите села: Косинец, Смрдеш, Брезница, Поздивишта итн., беа мешани. Но, во сите имав литургии со грчката партија, што започна да ме охрабрува“. Тука тој покажал на што бил подготвен и на кој начин ќе дејствува понатаму во еден свој илустративен запис. Тој наведува дека во селото Кономлади не му ги давале клучевите од црквата за да богослужи на грчки јазик: „Тогаш јас, заедно со мојот курир Емин, со пушките на рамо, јас со малихерка, а тој со гра, ја скршивме вратата со блатии и влеговме во црквата, каде што ја одржав литургијата без никој да се осмели да ме попречи“. Ете го начинот на целокупното дејствување на Каравангелис во Костурско, пред, за и по Илинденското востание, без да бира средства и методи за неговото реализирање.

Димитар Љоровски-Вамваковски во книгата *Германос Каравангелис, грчкаџа пропаганда во Косџурската епархија (1900–1903)* ни презентира низа фактографски податоци за дејноста на грчкиот митрополит во Македонија. Благодарение на авторовото познавање на грчкиот јазик, ние сме во можност да се запознаеме и со ставовите на официјалната грчка историографија, но и да пронајдеме податоци, кои би ни биле подзатскриени зад превезот на „ослободителните“ активности на Каравангелис. Компаративниот метод, односно споредбената анализа на пошироката јавност ѝ ја доближува вистинската дејност на костурскиот митрополит. Затоа, ќе си дозволиме да завршиме со зборовите на Љоровски-Вамваковски, кој дава одличен сублимат на посочената тема: „Впрочем, из-

ворите докажуваат дека, на теренот, најголем непријател на грчките интереси била МРО и нејзината програма за создавање автономна Македонија. Оттука, костурскиот митрополит не само што не се борел за ослободувањето на Македонија од османлиска власт, туку, напротив, го правел спротивното и на секој начин, најчесто и во содејство со османлиската власт, се обидува да ја уништи идејата на МРО за слободна и за посебна македонска држава“.

Славчо КОВИЛОСКИ

**Миливој Трбиќ-Војче: Документи (избор,
редакција и коментар на
доц. д-р Александар СИМОНОВСКИ)
(Скопје, 2016), 358**

Во текот на 2016 година од печат излезе зборникот насловен како „Миливој Трбиќ-Војче: Документи“, во редакција на д-р Александар Симоновски. Во зборникот ни е презентирана една богата и мошне значајна документација за едно сензитивно и недоволно проучувано прашање од поновата македонска историја – Равногорското движење на Дража Михаиловиќ во Македонија.

Зборникот содржи *Предговор* и *Вовед*, па потоа *Дел први*, кој, всушност, е и главен дел во кој се сочинети *Документи* и *Дел втори: Прилози*, кои се поделени на два дела: *Факсимили на документи* и *Слики и материјали*. На крајот зборникот содржи: *Скратеници*, *Регистар на лични имиња* и *Регистар на географски поими*.

Во Предговорот, редакторот го посочува потеклото на документите и соодветната апаратура, која ја користи во објаснувањата на документите. Во Воведот, редакторот, ни дава објаснување за Равногорското движење, односно за неговите цели, кои биле да се сочува монархистичкото уредување во Југославија и да се бори против сите идеолошки и политички промени. Истовремено се дадени и кратки биографски податоци за еден од главните организатори на Равногорското движење во Македонија, Миливој Трбиќ-Војче.

Во зборникот се презентирани вкупно 129 документи, хронолошки подредени според нивното настанување, со редоследен број и наслов, како и датум, додека на крајот од необјавените документи е наведена сигнатурата на оригиналниот примерок во матичната институција, а за оние што веќе се објавени е наведена литературата.

Од документите добиваме информации за дејствувањето на Миливој Трбиќ-Војче, но и општо за Равногорското движење во Македонија: неговите цели, струкура, организациска поставеност, релациите со населението, со Народноослободителното движење на Македонија (НОДМ) и сл.

Документите започнуваат од 1942 година, односно од годината кога, Миливој Трбиќ, ја започнал својата активност на територијата на Македонија, која, до 1941 година, била под власта на Кралството Југославија. Оттогаш започнале и првите поорганизирани активности на Равногорското движење во Македонија.

Горскиот штаб бр. 110 на Равногорското движење, под чија надлежност биле: Југоисточна Србија, Косово и Метохија и Македонија, го испратил Миливој Трбиќ, со најблиските соработници, да организира Равногорско движење во: Велешко, Прилепско, Порече и Кичевско. Од документите дознаваме дека дејноста на Миливој Трбиќ во Македонија била, најмногу, од пропагандистички карактер. Имено, поради немањето на реална воена сила, Трбиќ и неговите соработници се обиделе со агитација да ги придобијат жителите од повеќе населени места во споменатите реони. Равногорското движење во Македонија, својата активност ја насочувала кон попречување на ширењето на Народноослободителната борба на Македонија поради идеолошко-политичката спротивставеност и поради нејзиниот силно изразен македонски национален карактер. Додека за прашањето околу водење на борбата против окупациските сили во Македонија, Равногорското движење пропагирало против масовна борба, со надеж дека Сојузниците ќе отворат фронт на Балканот и тогаш би се вклучиле во конечното протерување на окупаторот. Меѓутоа, Равногорското движење, кое имало српски националистички карактер и кое, меѓу другото, било негаторски насочено против македонскиот национален идентитет, во Македонија не фатило подлабоки корени. За тоа придонеле и активните мерки на разобличување на платформата на Равногорското движење од страна на НОДМ. Истовремено, врз основа на Договорот од островот Вис (16 јуни 1944 година) склучен меѓу Југословенската кралска влада и Националниот комитет на ослободувањето на Југославија за обединување на силите и за создавање на единствен фронт про-

тив окупаторот, биле остварени преговори со Миливој Трбиќ за присоединување на Равногорското движење во Македонија кон НОДМ. Трбиќ, кратко време по вклучувањето во НОДМ, пребегнал од нејзините редови од страв да не биде ликвидиран. Потоа, неколку години се криел во Прилепско, а во меѓувреме, Федералната комисија на Македонија за утврдување на злоделата на окупаторите и на нивните помагачи побарала екстрадиција на Трбиќ поради основан сомнеж за извршени злосторства за време на Втората светска војна. Во јануари 1947 година бил уапсен од Управата за државна безбедност (УДБ) и бил осуден на смртна казна, од страна на Окружниот суд во Скопје, во септември истата година.

Во вториот дел од зборникот се селектирани факсимили на документи и слики и материјали, кои одат во функција на прикажување поавтентична слика за периодот што ни го презентира авторот.

Регистрите на лични имиња и на географски поими, презентирани на крајот од зборникот даваат дополнителна прегледност на содржината на архивската документација.

Редакторот д-р Симоновски, истражувањата за овој зборник, ги вршел во повеќе институции, како што се: Државниот архив на Република Македонија во Скопје, Документациското одделение во Институтот за национална историја – Скопје, Воениот архив на Министерството за одбрана на Република Србија во Белград и Архивот на Југославија во Белград. Истовремено, редакторот презел помал дел од документите од веќе објавени зборници на документи, кои се значајни заради добивање целосна слика за некои настани.

Документите се објавени на македонски јазик, односно дел од документите редакторот ни ги презентира во изворна форма на македонски народен јазик, со негови интервенции само на грубите правописни грешки. Дополнителен труд, д-р Симоновски, вложил во преведувањето на документи од српска и од бугарска провениенција, додека, пак, бројните објаснувачки фусноти што ги има во зборникот, му даваат сериозна научна тежина на делото и од нив се забележува посветеноста на редакторот кон секој документ поединечно.

Благодарение на напорите на д-р Симоновски за селектирање и за собирање на најзначајната документација за Миливој Трбиќ и за Равногорското движење во Македонија, од повеќе архиви, македонската историографија е збогатена за уште едно дело од периодот на Втората светска војна. Имајќи го предвид фактот од неопходноста на еден ваков зборник, за историчарите на тој период ќе им биде од големо олеснување при истражување на ова прашање од поновата македонска историја.

Марјан ИВАНОВСКИ

ПОВОДИ/ANNIVERSARY

1000 години од падот на Самуиловото царство (1018-2018)

УДК 94(495.02:497.7)"1018/2018

930.85(495.02:497.7)"1018/2018

Илија БЕЛЕВ

Институт за македонска литература – Скопје

НОВО И АВТОХТОНО СЛОВЕНСКО ВЛАДЕТЕЛСТВО НА ПРОСТОРОТ НА МАКЕДОНИЈА

Во историографијата секогаш треба да се има предвид феноменот дека назад низ вековите на македонскиот простор се премостувале повеќе основоположени цивилизации и култури, а секоја самата од себе оставала своевиден супстрат како непресушен извор од кој современата македонска традиција го црпи сопствениот културноисториски и национален идентитет. Во Македонија овој процес на симбиоза од повеќе цивилизациски слоеви имал свој историски континуитет од антиката, преку римолатинското и византиско-христијанското глобално општество, па сè до втемелувањето и афирмацијата на словенската цивилизациска свест за духовен и културен колективитет. Процесот на цивилизациско прелевање на просторот на Македонија и пошироко во Југоисточна Европа почнал да се заокружува од периодот на т.н. голема преселба на народите (или словенската колонизација), која се реализирала од 80-тите години на VI и низ целиот VII век. Настанатата духовна и културна симбиоза на домородното македонско население со доселените словенски племиња настапила под силното влијание на византиската глобализација, при што во актуелниот социолошко-културолошки амбиент станале мобилни два важни фактори: **словенизирањето** и **христијанизацијата**. Процесот на словенизирање го зафатил домородното македонско население, а од друга страна пак, процесот на христијанизација ги истиснувал паганските традицио-

нални духовни искуства на словенските племиња како резултат на осмислената и функционална политичка доктрина, која требало да ја обезбеди лојалноста за интеграција на Словените во византискиот глобален свет. Домородното македонско население веќе слеано во византиското глобално општество било најпогодно да ја одигра улогата на сврзувачката алка во воспоставениот цивилизациски баланс. Финалето на ваквата историска епизода на цивилизациски прелевања се реализирало дури по три векови, а клучен фактор претставувало покренувањето на кирилometодиевската сесловенска мисионерска и просветителска дејност.

При нагласувањето на овој историски и културолошки контекст има нужност да се истакне уште еден значаен фактор, којшто влијаел врз идното профилирањето на духовните и на културните односи на просторот во Македонија. Имено, во Македонија политичката програмска поставеност за афирмација на словенската цивилизациска свест првovремено се активирала од византискиот Константинопол. Подоцна ваквото политичко и доктринарно средство почнало да се користи и од страна на папата во Рим, за по прогонувањето на кирилometодиевите ученици од Моравија да настапи враќање на реализацијата назад кон нејзините извори - повторно во Македонија. Всушност, создавањето на Охридската духовна и книжевна школа од страна на Кирилometодиевите ученици светите Климент и Наум Охридски во последната четвртина од IX век пресудно влијаело да се зацврсти словенската цивилизациска свест на општествената, духовната и на културната сцена во Македонија. Со тоа се продлабочило чувството за дистанцирање на македонското духовно и културно живеење од она што политички го проектирала Византија. Тоа и ја активирало состојбата на самото издигнување на словенската цивилизациска свест големата империја политички да гледа како на антивизантиска постапка.

Впрочем ваквата сопоставена цивилизациска релација директно ги подредила еден до друг двата концепти: **словенскиот** и **византискиот**. Наместо да дојде до извесно цивилизациско премостување, првovремено воено-политичката стратегија на Византија во Македонија продуцирала стационирање на една словенско-византиска и притоа христијанска цивилизација и култура. Сепак наста-

ните што следеле ги подместиле овие концепти спротивставувајќи ги еден против друг, а истовремено надградувајќи го класичномакедонскиот и словенскиот културноисториски супстрат. Особено своевидно влијание извршил воениот и политички пораз што Византија му го нанела на Првото бугарско царство во чијшто состав бил завојуван и поголемиот дел од Македонија, коешто веќе по примерот на поранешните искуства од Константинопол и од Рим го имало активирано факторот на словенството како стратешка доктрина. Во тој контекст веќе воспоставената словенска традиција во Македонија подеднакво се дистанцирала од византиските и од бугарските духовни и културни процеси, а повеќе и не можела да се искорени.

Словенската цивилизациска свест во Македонија особено се втемелила откако се воспоставило ново и автохтоно словенско владетелство на царот Самуил, чијашто престолнина и титуларна (помесна) црква биле на нејзината територија - односно, најпрво во Преспа, а подоцна во Охрид. Самуиловото словенско владетелство кое опстоило нешто повеќе од четири децении (976-1014/1018) историски го триумфирал процесот на афирмација на словенската цивилизациска свест, при што на општествената сцена во Македонија го довело во надвледувачка позиција **словенството** како **колективен идентитет**.

Вака проектираната тема од наша страна настана функционална и актуелна уште во 2014 година, кога се навршија 1000 години од смртта на царот Самуил и од поразот на неговата војска од Византија при битката кај Беласица. Со овој историски настан се навестило згаснувањето на македонската средновековна држава - која по смртта на нејзиниот владетел продолжила да опстојува уште 4 години преку крвките владеења на неговите наследници Гаврило Радомир (1014-1015) и Јоан Владислав (1015-1018). Ваквиот јубилеј беше исклучително значаен зашто го одбележи историското траење на средновековната автохтона државна творба на просторот на Македонија, која се создала по огромна вековна дистанца од згаснувањето на античкото Македонско Царство во 168 година пр.н.е., кога Римјаните ги поразиле последните македонски цареви Филип IV и неговиот син Персеј. Неслучајно го сметаме како своевиден курио-

зитет и датумот 24 октомври во 2014 година, кога во Струмица се одржа и централен научен собир по односниов повод во Република Македонија. Всушност, овој пригоден научен настан се поистовети и со денот кога византискиот цар Василиј II од Втората македонска династија ја дознал веста за смртта на царот Самуил (што се случила пред 18 денови на 6 октомври). Ете и во 2018 година останува актуелна темата за улогата на Самуиловото Царство при афирмацијата на словенската цивилизација, култура и национален словенски колективитет во Македонија, кога се навршуваат 1000 години од падот на таа од историска дистанца последна политички организирана самостојна македонска државност (пред нејзината обнова при АСНОМ во 1944 година).

Политичкото и военото активирање на македонското словенско Самуилово владетелство одиграло значајна улога во идните пренасочувања на односите кон одвивањето на геополитичките, духовните и на цивилизацииските прилики не само на Балканот, туку и пошироко во Европа. За жал, досега историографијата како да немаше доволно здив да ги оцрта историските серпентини по кои Самуиловото Царство ги насочило идните движења на настаните, без кое светот кон нашата современост веројатно ќе беше многу поинаков. Имено, со активирањето на Самуиловото владетелство на просторот на Македонија на извесен начин се исполнила политичката и воената празнина од неодамна за тогаш исчезнатата улога на згаснатото Прво бугарско царство, па Византија со владеењето на Втората македонска династија (Василиевата) повторно стекнала сериозен противник, којшто почнал да мобилизира нови услови за појава на антивизантиски отпори. Колку и да се обидува современата историографија да бара најразлични методологии при толкувањата на ангажираните посредни извори за да се оправдува идентификацијата на Самуиловото владетелство со континуитетот на веќе згаснатото и непостоечко Прво бугарско царство, анализите на самите воени, политички и духовни процеси ќе ги претставуваат ваквите тенденциозни обиди недоволно аргументирани. Главно ваквите обиди за произнесување на извесни научни констатации се легендарни, па дури се и романтичарско приспособливи на извесни современи „патриотски“ интереси за асимилација на македонскиот културноисториски идентитет.

Во случајов историографската конфронтација околу атрибуцијата за припадноста на Самуловото Царство како бугарско се должи на трансформацијата на податливоста во подоцнежните византиски летописни или легендарни извори, зашто од современоста на Самуиловата епоха не постои сочуван извор што ќе го потврди бугарскиот политички или воен карактер на самото владетелство. Ете за што станувало збор. Веднаш по падот на Самуиловото Царство во 1018 година и по воспоставувањето на византиската воена, политичка и црковна власт императорот Василиј II (976-1025) се погрижил да ги пресретне импресиите на населението во Македонија за веќе уништено и завојувано словенско владетелство, па иницирал радикални промени при именувањата на териториите и на населенијата кои живееле таму и во околните земји. Тогаш поголемиот дел од територијата на Македонија политички бил организиран во посебна тема (на ранг на управен катепанат, или на дукат), преименувајќи ја со називот Бугарија. Затоа пак, во тој контекст основниот дел од географската територија на Бугарија бил организиран во тема наречена Паристрион, или Парадунавон. На тој начин политички во Македонија се активирал процесот да се притемни етнотимот Словени и словенски земји, а да се замени со називите Бугари и бугарски земји. При ваквото византиско административно преименување на македонската територија во тема Бугарија преостанувало во идните подоцнежни летописни или легендарни запишувани состави да се активира примената на официјалната византиска политичка терминологија: за македонската земја како „бугарска“, за македонските Словени како „Бугари“, па следствено и за Самуиловото Царство како „Бугарско Царство“.

Во поново време македонската историографија преку помладата генерација на истражувачи нема поголем проблем научно да го докажува и посредниот антибугарски карактер на создавањето на Самуиловото владетелство. Но сепак за тоа се потребни уште дополнителни истражувачки напори и научни анализи, на кои и ние за оваа пригода го посветуваме нашето внимание. Не е спорно дека во медијавистиката сè уште има големо влијание тенденциозната политизирана и романтизирана историографија од минатото, која суверено го беше освоила научниот простор поради отсуството на македонскиот изворен аспект на толкување на настаните што се од-

вивале на територијата на Македонија. Ваквата состојба доминираше пред сè поради подоцното формирање на современата македонска национална државност во однос на другите соседни народи и на нивните национални држави.

За да бидеме доследни во нашата аргументација при толкувањето на фактографијата во контекстот на историските процеси од времето во кое настанала за момент самоволно ќе си допуштиме да се сообразиме со ваквата доминантно исконструирана теза. Притоа условно ќе ја проследиме „претпоставката“ дека од посебни политички причини и од позиција на владетелски престиж Самуил да ја поддржувал антивизантиската традиција на поранешното Прво бугарско царство. Во случајов веднаш наидуваме на историски спротивставени аргументи, кои проследувани за тоа време како мобилни процеси директно оневозможуваат да се разјаснат глобалните последователни појави од каква и да е природа на манифестирање. Наједноставно се наметнува дилемата, зошто Самуил не манифестирал активна грижа за военото губење на бугарските географски територии или по секоја цена не инсистирал за нивно враќање? Затоа пак, истражувањата недвосмислено покажуваат дека тој бил премногу чувствителен и воинствено поттикнуван при одбраната на македонските географски простори. Сепак, повпечатливиот аргумент лежи во фактот што во средновековниот период црквата била главниот двигател на општеството, па секое владетелство (кнежество, кралство, царство) можело да има само една титуларна (помесна) црква. Оттука следи и заклучокот: доколку овој владетел се ставил во позиција да е продолжувач на бугарската државна традиција, тогаш дали имал потреба Охридската патријаршија (чиј корени биле во Светиклиментовата црква и се растеблени преку денешната Македонска православна црква) да ја прогласи за титуларна црква на своето царство, а притоа да не изврши обнова на веќе укинатата афтокевалност на бугарската Преславска патријаршија? Во тој историски контекст нагласуваме дека вселенските евангелски црковно-канонски правила не допуштале и сè уште не допуштале да функционираат две паралелни највисоки црковни хиерархии во едно владетелство (односно, во една административно политички устроена држава). Тоа се несоборливи факти дека Самуиловото Царство немало бугарски карактер, зашто и не извршило возобно-

вување на веќе укинатата поранешна бугарска помесна (титуларна) црква. Притоа од современа историографска и културолошка дистанца толкувано тоа владетелство било **македонско**, зашто се основало на македонскиот простор и таму царот Самуил ги воспоставувал неколкуте подвижни престолнини - во Преспа, Охрид, Прилеп, Битола, Прониште, Сетина и др. Над сè преовладува аргументот и дека подоцна - во почетокот на XIII век, воспоставената од Самуил титуларна црква (Охридската патријаршија) не се укинала при возобновувањето на Трновската патријаршија како титуларна црква на возобновеното Второ бугарско царство. Во контекст на тоа да напоменеме и: зошто не се продолжил евентуалниот „бугарски“ помесен (титуларен) континуитет на Охридската патријаршија, односно архиепископија? Историската податливост сведочи дека Охридската патријаршија или архиепископија останала активен црковно-правен организам на христијанскиот духовен живот во Македонија дури и во периодите кога во иднина се менувале воените завојувачи на нејзиниот простор - Византија, Бугарија, Србија, па дури и Турскоосманлиската Империја. За нагласување е и тоа дека нејзиниот црковен статус бил независен дури и во однос на Вселенската патријаршија во Константинопол (односно Цариград). Па ваквиот канонски автокефален статус на Охридската архиепископија го користеле средновековните словенски држави на Балканот - бугарската и српската, за да ги поткрепуваат сопствените црковнополитички интереси во однос на пробивањето на моќниот за тоа време византиски христијански централизам концентриран во Вселенската патријаршија. Следствено и подоцна при амбицијата на српскиот средновековен владетел Стефан Душан да го потисне византиското суверено владеење во пошироките глобални рамки, во 1346 година тој го иницирал оддржувањето на црковниот собор да се случи во Скопје. Таму биле поканети охридскиот архиепископ Николај со Синодот, трновскиот патријарх Симеон со Синодот и српското духовно великодостојништво на чело со архиепископот Јоаникиј II. Политичката цел била јасно демонстрирана: да се издигне српскиот поглавар во „патријарх на сите Срби“, а потоа тројцата духовни поглавари да го крунисат Душан за цар, жена му за царица и синот Урош за крал. На овој чин охридскиот архиепископ Николај имал посебен третман и почит сличен на улогата на

вселенскиот патријарх. Затоа што ваквите свечени церемонии се случувале без благословот на вселенскиот патријарх во Константинопол, едноставно тој не ја признал ваквата богоугодна хиротонија и дури фрлил анатема врз српската црква со нововоздигнатата хиерархија. Охридскиот архиепископ бил поставен и за почесен член на Синодот на српската црква, а српскиот патријарх не можел да потпише ниту еден акт додека не бил ставен и неговиот печат. Тогашната согласност на охридскиот архиепископ и на бугарскиот патријарх да се прогласи српската црква во ранг на патријаршија, а и директно да учествуваат во тоа наспроти дистанцирањето на Вселенската патријаршија, за српскиот црковен историчар Марија Јанковиќ претставува конкретно толкување дека во тоа време веќе било решено прашањето за јурисдикцијата на трите православни цркви на Балканот - македонската, бугарската и српската (Види: Марија Јанковиќ, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд 1985, стр. 63).

Сметаме дека истражувањата во насока на потврдувањето на македонскиот истриски субјективитет на Самуиловото владетелство треба да се задржуваат и на проблемот со крунисувањето за цар на овој средновековен владетел. Веќе во историографијата лесно може да се потврди фактот дека царот Самуил не се крунисал со наследената круна од владетелите на Првото бугарско царство. Едноставно тој не можел да ја преземе бугарската царска круна, зашто византискиот освојувач Јоан I Цимискиј веќе ја имал вратено во Константинопол (Цариград). Зарем било возможно подоцна византискиот император Василиј II да му ја отстапи (односно, „врати“) бугарската круна на Самуил, особено ако се има предвид фактот дека двајцата владетели биле во постојано воено и политичко непријателство, а и ваквата постапка не би била во согласност со византиските интереси? Ние немаме дилема во однос на ставот дека причинот на самокрунисување со благослов на охридскиот патријарх Филип, царот Самуил покажал вешта политичка стратегија, примајќи ја круната од папата во Рим. Приближувањето на царот Самуил кон Рим бил заеднички интерес да се ослабне и просторно да се стеснува влијанието на Византиската Империја - политички и духовно. проблемот со прогласувањето на Самуиловото Царство

станал уште поголем за Византија, зашто оваа територија на некогашните македонски склавинии тие ја сметале за своја.

За потврдување на овие наши тези дополнително го истакнуваме и феноменот на словенскиот карактер на македонското Самуилово Царство. Ова владетелство на просторот на Македонија било **словенско**, зашто во тој период словенскиот фактор дефинитивно станал основен духовен и цивилизациски супстрат за македонското себеидентификување и себепотврдување. Таму богослужбите биле изведувани на старословенски јазик, словенската писменост продолжила да ја одразува Светиклиментовата традиција од Охридската духовна и книжевна школа, а не треба да има дилеми дека и самата државна администрација се водела на тогашен словеномакедонски јазик (т.е. на старословенски јазик со македонска јазична редакција). Едноставно, ако во Кирилометодиевиот период афирмацијата на словенската цивилизациска свест почнала да се анимира како политички и црковен инструмент во функција на реализација на византиските стратешки интереси, веќе од Светиклиментовиот период натаму постапното навестување за антивизантиска конотација на словенството станало целосно актуелно во периодот на Самуиловото македонско владетелство. Впрочем во некои од сочувваните историографски или картографски извори јасно произлегува сведоштвото дека првенствено владетелството на Самуил ја имал атрибуцијата како **словенско**, односно било нарекувано со називот **Склавинија** (словенско владетелство).

Појавата на воените и на владетелските активности на комитопулите, а особено формирањето на Самуиловото владетелство на македонскиот простор, заедно станале една од причините за да дојде и до посилено влијание на веќе заживеаното **богомилско движење и учење**. За официјалната догматско-богословска идеологија профилирана од христијанскиот духовен центар на Византија богомилството се сметало како еретичко - кривоверно, неофицијално и антиканонско учење, кое требало да се забранува и искоренува. Но токму во времето од владеењето на Самуил, а пред сè и на територијата на неговото владетелство, богомилството го доживеало и најсилното актуелизирање. Овој македонски владетел го користел богомилството за да го неутрализира византиското влијание

во духовниот и во културниот живот. Дури се смета дека и самите богомили војувале во составот на Самуиловата војска.

При сè она што погоре го истакнавме останува да се проследи уште еден клучен историски феномен, што поради неговата досегашна недоволна истраженост продолжува да е мошне комплексен и предизвикува активни дилеми за разјаснувања. Имено, феноменолошката суштина се однесува на согледувањето дека на историската сцена истовремено постоеле условно предодредени две **македонски владетелства**. Така, на чело на Византија владеела Втората (Василиева) македонска династија, а паралелно опстојувало и Македонското словенско владетелство на царот Самуил. Ваквите карактеризации на двете владетелства им се приопштуваат зашто нивните владетели потекнуваат од просторот на Македонија. Следствено, овие извонредно сложени услови историски го жигосале македонскиот феномен на самооттуѓувањето: челник на македонската династија кој владеел со Византија како конгломерат од народи и култури на три континенти да јуриша со бајракот на македонизмот против условно наречената Македонска словенска држава (Склавинија), притоа дури македонските војници и да си ги вадат очите едни на други. Токму ваквиот недоволно разјаснет македонски самооттуѓувачки феномен во историскиот контекст на глобализацијата во Југоисточна Европа и денес се користи политички за да се притемнува македонскиот културноисториски идентитет, а со тоа и сè уште да се прават обиди за асимилација на македонската духовна и културна традиција.

По пропаста на Самуиловото словенско владетелство во 1018 година веќе изградената и стекната словенска цивилизација, како доминантна меѓу населението во Македонија, станала сериозна пречка за спокојното повратно владеење на Византија. Почнало масовно наметнување на антисловенско влијание преку воведувањето богослужење на византискогрчки јазик, се правеле обиди да се потиснува словенската писменост, масовно се уништувале старите словенски ракописни книги, се презела контролата врз раководењето со Охридската архиепископија, а уште во 1019 година со посебна повелба императорот Василиј II извршил извесна реорганизација на нејзината дијецеза. Во тој контекст напоменуваме дека то-

гаш се укинало постоењето на Брегалничката словенска епископија од дијецезата на Охридската архиепископија, којашто била обновена од страна на св. Климент Охридски и првовремено била предводена од Кирилометодиевиот ученик Константин Презвитер. Антисловенскиот однос на новиот воен, политички и духовен византиски протекторат предизвикал силен револт и различни видови на отпор кај населението во Македонија, поради веќе цврстата воспоставена кирилометодиевска и светиклиментовска традиција.

Сепак по првичните агресивни методи за враќање на претходно изгубениот политички и духовен протекторат Византија била принудена да изнаоѓа и да применува поблаги форми за наметнување на сопствената доминација на просторот на Македонија. Тоа било потребно за да се стекне лојалноста на политичката волја кај населението полесно да се интегрира во византиското општество, но и да се привлече христијанската паства кон источноправославниот централизам подреден на Вселенската патријаршија во Константинопол. Затоа се пристапило кон примена на компромисни решенија, при што не се променил автокефалниот независен статус на Самуиловата помесна Охридска патријаршија, туку само се симнало нивото на нејзиниот третман од патријаршија во архиепископија. Следствено со Охридската архиепископија продолжил да управува последниот словенски патријарх Јоан Дебарски поставен уште од периодот на Самуиловото владетелство, при што тој бил назначен и за прв византиски архиепископ - којшто веројатно веќе изразил согласност да ги застапува црковно-политичките интереси на Византија. Натаму сè до средината на XIII век духовната политичка агенда наложила да се составуваат хагиографски или химографски култно-легендарни состави за локалните словенски светители на византискогрчки јазик, чиешто содржини биле приспособувани на византиските црковнополитички интереси. На тој начин се спроведуваа системот за мобилизација на македонската христијанска паства за да се придобие нивната духовна лојалност. Нашите истражувања покажаа дека во периодот меѓу втората половина на XI и средината на XIII век со ваквата мотивација биле приспособувани содржините на хагиографските состави посветени на светите Константин-Кирил и Методиј (познати во науката под

заедничкиот назив „Панонски легенди“), на св. Климент Охридски и на св. Наум Охридски.

Духовната идеолошка атмосфера во Македонија станала уште поконтраверзна откако во 1054 година политички и верски се определило дефинитивното издвојување на двете христијански цркви - **Источната** (ортодоксна, односно православна) и **Западната** (римолатинска, односно католичка). Интересно е да се напомене дека при практичното и финално догматско и политичко издвојување на Источната и Западната христијанска црква директно учествувал првиот Византиец поставен за поглавар на Охридската архиепископија, извесниот архиепископ Лав (1037-1056). Со тоа архиепископот Лав дефинитивно политички ја подредил Охридската архиепископија кон страната на Источната Црква, која - почнувајќи од периодот на св. Климент Охридски и продолжувајќи во периодот на Самуиловото Царство, стоела на позицијата на општохристијанската екумена за балансирање на конфронтациите при источноправославните и апостолските римолатински односи.

За жал, шизмата меѓу двете христијански цркви од 1054 година натаму ископала длабока духовна и политичка провалија, која ништо позитивно не можела да ја исполни. Затоа и влијанието на богомилството како еретичко движење и учење настанато на територијата на Македонија уште од времето непосредно по смртта на светите Климент и Наум Охридски, почнало влијателно да ги проширува границите на натамошно продирање - при што сериозно ги загрозувало духовните процеси во Византија и во западнохристијанските средини. Тоа ја предизвикала причината да се покренат силни антибогомилски активности на прогони, уништувања на богомилската книжнина и се поттикнувало пишување на антибогомилски полемички состави - како што била *Беседата против богомилите* на Презвитер Козма. Нашите најнови истражувања докажаа дека тоа дело било напишано во актуелниот период на XI век и во Охридскиот книжевен центар, токму при актуелната антибогомилска византиска кампања за враќањето на сопствениот духовен протекторат. Не ја исклучуваме можноста првобитната текстуална редакција на овој полемички трактат дека бил пишуван на визан-

тискогрчки јазик (Види: Илија Велев, *Беседа против богомилите на Презвитер Козма*, Скопје 2011).

Натаму македонското население продолжило да ги негува импресиите за враќање на самостојното словенско Самуилово Царство, а преку најразлични форми ја истакнувало желбата да се отфрли византиската освојувачка власт. Пример за тоа се и двете македонски востанија на Петар Делјан во 1040/'41 година и на Ѓорѓи Војтех во 1072/'73 година. Сепак, треба да се истакне дека имало и провизантиски ориентирани македонски феудалци, кои не им се придружиле на востаниците и ги бранеле личните материјални интереси. Не треба да се исклучува и можноста дека веројатно тие имале и некакво чувство за припадноста кон домородните (домцилните) македонски корени, кои полесно ги идентификувале со византискиот македонизам - отколку со заживеаниот словенски колективитет. Во секој случај, современите хроничари на тоа време запишале дека дури до крајот на 1073 година конечно бил „скротен“ народот во Македонија, кој продолжил да живее под освојувачкиот јарем на Византија.

Периодот од 1074 година па сè до згаснувањето на Првото византиско царство во 1204 година бил еден од најконтраверзните, којшто уште повеќе го нарушувал нејзиното спокојно владеење во Македонија. Навидум воспоставената политичка контрола врз раздивената анархија во Византија при стапувањето на власт на династијата на Комнините меѓу 1081 и 1185 година не ја ослободила Македонија од тешките последици на византиските војни, зашто повеќето од нив имале крвави последици на нејзиниот простор. Страдањата на македонското население станале уште понеподносливи во текот на четирите крстоносни војни од 1096, 1147, 1189 и 1195 година, зашто врз нивните животни судбини се проектирал крстопатот на нарушените религиозни односи меѓу црквите на Исток и на Запад од 1054 година натаму. Треба да се нагласи фактот дека при одвивањето на третата крстоносна војна се одважила нова востаничка надеж, дел од македонскиот простор да се одметне од византиската централна власт. Така, македонскиот феудалец Добромир Хрс се обидел да организира самостојно македонско владетелство со центри во Струмица и Просек. Дури во еден период византиски-

от владетел политички му ја признал воспоставената власт врз ослободените македонски територии, но Хрсовото владетелство конечно го изгубил политичкиот живот во 1201 година.

По пропаста на првото византиско царство во 1204 година почнале да се формираат месни владетелства од страна на наследниците на поранешните византиски благородници. Особено при формирањето на Епирското и Никејското деспотство и нивното воено пресметување со Латините и со Бугарите, дел од македонските феудалци изразиле поддршка при ослободувањето на македонските територии. Но други од нив стапиле во воен и политички сојуз со возобновеното Второ бугарско царство. Притоа, по смртта на бугарскиот владетел Калојан во 1207 година еден од тие македонски благородници севастократорот Стрез се одметнал со сопственото владетелство во дел од Македонија меѓу Просек, Охрид и Солун, па најпрво со српското воено сојузништво и подоцна самостојно се стремел кон осамостојување. Но тој станал жртва на издајнички заговор од страна на незадоволните болјари, при што и починал во 1214 година.

Со тоа од историската сцена исчезнале наредните сериозни можности на просторот на Македонија да се конституира самостоен владетелски конгломерат од каква и да е политичка природа. Всушност, токму кога Византија се нашла во својот прв залез при нејзиното политичко згаснување меѓу 1204 и 1261 година, Македонија не успеала да создаде своја држава - како што тоа успеале да го сторат Бугарите и Србите во нејзиното балканско опкружување. Едноставно недостасувало внатрешното политичко единство, а тоа влијаело македонските феудалци да ја бараат слободата преку помошта на секој нов завојувач. На тој начин Македонија само ги менувала своите завојувачи и сè повеќе ги зацврстувала туѓите воспоставувани протекторати, мотивирајќи го сопственото подаништво што водело кон нужно себеотуѓување и асимилирање на македонскиот самосвој организам. Односно, со тоа историската разрешница што следела при одвивањето на воените и на духовните процеси го изолирала политичкото чувство да се негува сопствен македонски државен и културен идентитет, а сè повеќе почнала да се поддржува идентификацијата со туѓи протекторати. Затоа и во на-

редните политички рекапитулации низ историјата Македонија се довела до апсурдната позиција - идентификувајќи се со Византија, од една страна, и сообразувајќи се со Јужните Словени, од друга страна, да води жестоки „самосвојни“ битки од кои крвавел македонскиот организам на себепрепознавањето.